

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών – Κατεύθυνση Ειδικής Αγωγής

Διπλωματική Εργασία

**Ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας παιδιών και
εφήβων και η επίδρασή τους στη συμπεριφορά και τη μάθηση**

**Personality traits of children and adolescents and their effects on
behavior and learning**

Βανιώτη Ελευθερία

A. M.: 217013

Επιβλέπων Καθηγητής: Αλέξανδρος – Σταμάτιος Αντωνίου

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή Εξέτασης

Αλέξανδρος – Σταμάτιος Αντωνίου

Αν. Καθηγητής Π. Τ. Δ. Ε. – ΕΚΠΑ

Νίκος Δρόσος

Ψυχολόγος – Επαγγελματικός Σύμβουλος MSc, PhD

Χριστίνα Συριοπούλου – Δελλή

Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠ - ΠΑΜΑΚ

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον/την συγγραφέα.

Η έγκριση διπλωματικής εργασίας από τον Τομέα Ειδικής Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος και της επιτροπής εξέτασης.

Ο/η συγγραφέας της παρούσας διπλωματικής βεβαιώνει ότι:

- α) κανένα τμήμα της δεν έχει χρησιμοποιηθεί για την σύνταξη και αξιολόγηση άλλης εργασίας ή πτυχίου του/της συγγραφέως,
- β) αποτελεί πνευματικό προϊόν του/της συγγραφέα και κανένα τμήμα του ανά χείρας διπλωματικής δεν συνιστά αποτέλεσμα αναπαραγωγής (μερικώς ή ολικώς) κειμένου τρίτου προσώπου και
- γ) έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά σε εργασία τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους προβλεπόμενους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία μελετώνται, με βάση τα δεδομένα που προέρχονται από τη διεθνή βιβλιογραφία των τελευταίων ετών (από το 1980 ως το 2019 από ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων π.χ. PubMed, APA PsycNET, ScienceDirect), τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που παρατηρούνται στα παιδιά και στους εφήβους, καθώς αυτά θεωρούνται ως τα πρώιμα αναπτυσσόμενα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και αποτελούν τις θεμελιώδεις μονάδες της. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται μια εκτενής αναφορά στα μοντέλα που τα περιγράφουν, όπως είναι το Μοντέλο των Τριών Παραγόντων και το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων, αλλά και στα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά. Με γνώμονα, κυρίως, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, έτσι όπως αυτά περιγράφονται στο Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων (Πνευματική διαθεσιμότητα, Ευσυνειδησία, Εξωστρέφεια, Συνεργατικότητα και Νευρωτισμός) επιχειρείται να αναδειχθεί η σημασία τους ως προγνωστικοί παράγοντες για συγκεκριμένους τομείς της ζωής των παιδιών και των εφήβων, καθώς επίσης και να αναδειχθεί η συσχέτισή τους με τη συμπεριφορά και τη μάθηση. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας συνδέονται, επίσης, με την ψυχοπαθολογία, η οποία αποτελεί την ακραία έκφρασή τους. Ως εκ τούτου, η τεκμηριωμένη αυτή σύνδεση, δημιούργησε την ανάγκη να γίνει μια εκτενής ανάλυση των ιδιαίτερων ψυχοπαθολογικών αλλά και ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών και των εφήβων. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά συσχετίστηκαν με νευροαναπτυξιακές διαταραχές, όπως η Διαταραχή Φάσματος Αυτισμού και η Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής-Υπερκινητικότητα, αλλά και με διαταραχές συμπεριφοράς όπως ο σχολικός εκφοβισμός και η Ψυχοπαθητική/Αντικοινωνική Διαταραχή με έμφαση στην ιδιαίτερη εμπλοκή των χαρακτηριστικών σκληρότητας σε όλες τις παραπάνω κλινικές οντότητες. Τέλος, παρουσιάστηκαν οι συσχετίσεις των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών και των εφήβων με την μάθηση και την ακαδημαϊκή επιτυχία. Από την παρούσα ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αναδείχθηκε αρχικά, η σημασία της κατανόησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και η καθοριστική συμβολή τους στη ζωή των παιδιών και των εφήβων. Αναδείχθηκε, επίσης, η αναγκαιότητα να συμπεριλαμβάνονται αυτά τα χαρακτηριστικά στην συλλογιστική του κλινικού όταν καλείται να προβλέψει την πορεία της ζωής των

παιδιών και τους παράγοντες κινδύνου, που ενδέχεται να υπάρχουν, για την ανάπτυξη ψυχοπαθολογίας και να παρέμβει προληπτικά και θεραπευτικά όπου και όταν χρειαστεί.

Λέξεις – κλειδιά: Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσωπικότητας · Ψυχοπαθολογία · Χαρακτηριστικά σκληρότητας · Συμπεριφορά · Μάθηση

ABSTRACT

The present thesis studies personality traits, that are observed in childhood and adolescence, based on data which is extracted from the recent international literature (from 1980 to 2019 from electronic databases e.g. PubMed, APA PsycNET, ScienceDirect), as they are considered as early developing traits of personality and consist the fundamental units of human personality. In this context, an extensive reference is made to models, which describe these traits, such as Big Three Model and Big Five Model and temperament traits. The importance of these traits as predictive factors in specific areas of children's and adolescent's life and their relation to behavior and learning are highlighted, taking account of the personality traits, as they are described in the Big Five Model (Openness, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness and Neuroticism). Personality traits are also connected to psychopathology, which constitutes the extreme expression of them. Consequently this evidenced connection created the need for an extended analysis of psychopathological and psychopathic traits in childhood and adolescence. The traits mentioned above are correlated with neurodevelopmental disorders, such as Autistic Spectrum Disorder and Attention Deficit Hyperactivity Disorder but also with conduct problems such as Bullying and Psychopathic/Antisocial Disorder with the main focus on the involvement of callous unemotional traits in the above mentioned clinical entities. Lastly, the correlation between children's and adolescent's personality traits and learning and academic achievement was raised. From present literature review the importance of understanding personality traits and their crucial contribution in children's and adolescent's life was at first highlighted. It was also highlighted the need for inclusion of these traits in therapist's reasoning in case he/she is asked to predict children's life course and risk factors for development of psychopathology and if there is need to intervene in a precautionary and therapeutic way.

Keywords: Personality traits · Psychopathology · Callous-unemotional traits · Behavior · Learning

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Αλέξανδρο- Σταμάτιο Αντωνίου, ο οποίος ανέλαβε την επίβλεψη της εργασίας μου και με κατηύθυνε με τις επιστημονικές επισημάνσεις του.

Οφείλω, επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον παιδοψυχίατρο κ. Εμμανουήλ Τσαλαμανιό, ο οποίος ήταν δίπλα μου καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας και με βοήθησε τόσο ως προς τη αρχική σύλληψη της ιδέας για το αντικείμενο της μελέτης μου, όσο και ως προς την υποστήριξή του, μέσα από την επιστημονική του καθοδήγηση και τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους ήταν δίπλα μου κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτής της μελέτης και με υποστήριξαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, να φέρω εις πέρας το συγκεκριμένο έργο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	13
ΤΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ – ΘΕΩΡΙΕΣ	13
1.1. ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ (ΤΑΠΕΡΑΜΕΝΤΟ)	13
1.2. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ	18
1.3. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ	20
1.3.1. ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ (ΜΠΠ)	25
1.3.2. ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ	29
1.3.3. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΟΝΤΕΛΩΝ	31
1.3.4. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΟΝΤΕΛΩΝ	32
1.3.5. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΝΕΟ.....	33
1.3.6. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΥΣΕΝΚ.....	34
1.4. ΨΥΧΟΠΑΘΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	37
1.5. ΨΥΧΟΠΑΘΗΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ	45
1.5.1. ΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΨΥΧΟΠΑΘΕΙΑΣ	47
1.5.2. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ - CHILD PROBLEMATIC TRAITS INVENTORY (CPTI)	50
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	53
ΚΛΙΝΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ	53
2.1. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΦΑΣΜΑΤΟΣ ΑΥΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	54
2.1.1. ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ – ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΦΑΣΜΑΤΟΣ ΑΥΤΙΣΜΟΥ.....	56
2.2. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ-ΥΠΕΡΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ	60
2.2.1. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ-ΥΠΕΡΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΔΙΑΓΩΓΗΣ63	
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ.....	66
ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΙΔΙΑΙΤΕΡΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΘΗΣΗ	66
3.1. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ	68
3.2. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ	70
3.2.1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	72
3.2.2. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ.	75

3.3. ΜΑΘΗΣΗ.....	79
ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	84
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑ	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ	89

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ενίοτε οι κλινικοί και όλοι όσοι ασχολούνται στην καθημερινή τους πρακτική με παιδιά και εφήβους, είτε με κάποιο τρόπο, έρχονται σε επαφή μαζί τους, βρίσκονται συχνά, αντιμέτωποι με δύσκολες συμπεριφορές και καταστάσεις, οι οποίες πολλές φορές παρεμποδίζουν ακόμη και το έργο τους, ενώ ταυτόχρονα εγείρουν προβληματισμούς και δυσκολίες, σε ό, τι αφορά στην κατανόησή τους και στον χειρισμό τους.

Αυτή η διαπίστωση δημιούργησε την αρχική βάση στην οποία αναπτύχθηκε η ιδέα να μελετηθούν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, που φαίνεται να συμβάλλουν στην εκδήλωση αυτών των δύσκολων συμπεριφορών των παιδιών. Αυτή η μελέτη έχει ως στόχο να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα αίτια και οι επιπτώσεις αυτών των συμπεριφορών στη ζωή των παιδιών, να διερευνηθούν οι τρόποι αναγνώρισης αυτών των δυσλειτουργικών καταστάσεων, αλλά και να αναζητηθούν οι προληπτικές και θεραπευτικές πρακτικές που θα μπορούσαν να υιοθετηθούν για την αντιμετώπισή τους.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας είναι «τα σχετικά διαρκή πρότυπα σκέψεων, συναισθημάτων και συμπεριφορών που αντανακλούν την τάση του ατόμου να αντιδρά με ορισμένους τρόπους κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες» (Roberts, 2009). Με κριτήριο αυτή τη γνώση, μελετήθηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των παιδιών και των εφήβων και παρουσιάστηκαν οι συσχετίσεις ανάμεσα σε αυτά τα χαρακτηριστικά και στις διάφορες επιπτώσεις τους στην πορεία της ζωής.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, αναλύονται οι έννοιες της ιδιοσυγκρασίας και της προσωπικότητας των παιδιών και πιο συγκεκριμένα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Αναδεικνύεται, μέσα από αυτή την ανάλυση, η καθοριστική σημασία και η συμβολή αυτών των χαρακτηριστικών, στη ζωή των παιδιών και των εφήβων, και πιο συγκεκριμένα στη συμπεριφορά, στα συναισθήματα, στη μάθηση, στην ευεξία και στην ευημερία. Στη συνέχεια, γίνεται εκτενής αναφορά στα μοντέλα που προέκυψαν μέσα από τις μελέτες και τις προσπάθειες για την καταγραφή και την απαρίθμηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Τα δύο πιο γνωστά και ευρέως χρησιμοποιούμενα μοντέλα, είναι το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων (McCrae &

Costa, 1987) και το Μοντέλο των Τριών Παραγόντων (Eysenck, 1990). Ως εκ τούτου, σε αυτά τα μοντέλα γίνεται μια μεγάλη και λεπτομερής ανάλυση, σε ό, τι αφορά στα χαρακτηριστικά που περιλαμβάνουν, το υπόβαθρό τους, την εγκυρότητα και την καθολικότητά τους, καθώς στα εργαλεία μέτρησης που έχουν αναπτυχθεί με βάση αυτά. Ωστόσο, σε αυτή την εργασία γίνεται χρήση περισσότερο του περιγραφικού, δομικού Μοντέλου των Πέντε Παραγόντων, αφού αποτελεί το επικρατέστερο μοντέλο για την περιγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και χρησιμοποιείται στις περισσότερες μελέτες και συσχετίσεις με τους διάφορους τομείς της ζωής των ατόμων. Στη συνέχεια, λαμβάνοντας υπόψη την διαπίστωση των μελετών, ότι η ψυχοπαθολογία ανήκει στο ίδιο συνεχές των φυσιολογικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και εμφανίζεται ως η ακραία και δυσλειτουργική έκφρασή τους, γίνεται αναφορά στα ψυχοπαθολογικά και στα ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που έχουν παρατηρηθεί σε παιδιά και εφήβους αλλά και στην επίδραση που ασκούν αυτά. Για την κατανόηση της ψυχοπαθολογίας χρησιμοποιούνται οι δύο ευρείες διαστάσεις της Εσωτερίκευσης και της Εξωτερίκευσης που αντιπροσωπεύουν την ψυχοπαθολογία των παιδιών και των εφήβων, αλλά και τα ψυχοπαθολογικά – δυσπροσαρμοστικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά αναλύονται στο μοντέλο και το εργαλείο μέτρησης PID-5 του DSM-5, το οποίο χρησιμοποιείται για την διάγνωση των διαταραχών της προσωπικότητας και στα παιδιά. Για την ανάλυση και την κατανόηση των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών περιγράφεται το Τριαρχικό Μοντέλο της Ψυχοπάθειας (TriPM) (Patrick, Fowles, & Krueger, 2009), που υποδηλώνει ότι η ψυχοπάθεια είναι συνδυασμός τριών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας αυτών της τολμηρότητας (boldness), της άρσης αναστολών (disinhibition) και της κακίας (meanness). Επίσης, γίνεται αναφορά και στο ερευνητικό εργαλείο μέτρησης των προβληματικών χαρακτηριστικών Child Problematic Traits Inventory - CPTI (Colins, Andershed et al., 2014) για παιδιά και εφήβους, το οποίο αποτελείται από έναν διαπροσωπικό παράγοντα που ορίζεται ως Μεγαλειώδης – Παραπλανητικός (Grandiose–Deceitful-GD), έναν συναισθηματικό παράγοντα που ορίζεται ως Σκληρότητα – Απάθεια (Callous–Unemotional-CU), και έναν παράγοντα συμπεριφοράς, την Παρορμητικότητα – Ανάγκη για διέγερση

(Impulsive–Need for Stimulation-INS), το οποίο χρησιμοποιείται για την αξιολόγηση αυτών των τριών ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών.

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, γίνεται μια προσπάθεια να συσχετιστούν και να εντοπιστούν τυχόν αναλογίες όλων των παραπάνω ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών και των εφήβων με νευροαναπτυξιακές διαταραχές όπως η Διαταραχή Φάσματος Αυτισμού - ΔΦΑ (Autism Spectrum Disorder - ASD) και η Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής και Υπερκινητικότητας – ΔΕΠ-Υ (Attention Deficit and Hyperactivity Disorder – ADHD). Έτσι, για την ΔΦΑ παρουσιάζονται οι συσχετίσεις με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και πιο συγκεκριμένα με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας (callous-unemotional traits) και την ενσυναίσθηση, που οι έρευνες αναδεικνύουν σημαντικές συνδέσεις. Σε ότι αφορά στη ΔΕΠ-Υ, παρουσιάζονται οι συσχετίσεις που έχουν αποτυπωθεί σε έρευνες μεταξύ αυτής και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας άλλα και η πιθανή συννοσηρότητά της με τη Διαταραχή Διαγωγής.

Στο τρίτο μέρος, επιχειρείται να γίνει μια παρουσίαση της επίδρασης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στη συμπεριφορά και τη μάθηση. Πιο αναλυτικά, παρουσιάζονται συσχετίσεις των Μεγάλων Πέντε χαρακτηριστικών και των ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών με τις συμπεριφορές και διαταραχές εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης αντίστοιχα και πιο συγκεκριμένα με τις διαταραχές συμπεριφοράς (π.χ. Διαταραχή Διαγωγής) και τον σχολικό εκφοβισμό. Τέλος, παρουσιάζονται οι συσχετίσεις που γίνονται τα τελευταία χρόνια μεταξύ των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και της ακαδημαϊκής επιτυχίας και της μάθησης.

Στο τέλος αυτής της ανασκόπησης, γίνεται συζήτηση γύρω από τα συμπεράσματα τα οποία εξήχθησαν μέσα από την παρούσα βιβλιογραφική μελέτη και γίνονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα στο συγκεκριμένο αντικείμενο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ – ΘΕΩΡΙΕΣ

1.1. ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ (ΤΑΠΕΡΑΜΕΝΤΟ)

Όλα τα παιδιά, σε κάθε ηλικία, είναι μοναδικά και παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Όλες αυτές οι διαφορές είναι εύκολα παρατηρήσιμες από όλους όσους ασχολούνται και αλληλεπιδρούν με αυτά, από τους γονείς και τους φροντιστές, τους παιδιάτρους και τους ψυχολόγους και μάλιστα από την πολύ πρώιμη ακόμα ανάπτυξη. Κάποια παιδιά είναι περισσότερο κοινωνικά, ενώ άλλα πιο συνεσταλμένα, μερικά ενοχλούνται εύκολα και κάποια άλλα σπάνια έχουν κακή διάθεση, κάποια αντιδρούν επιθετικά, ενώ άλλα είναι πιο πράα. Αυτά τα ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων έχουν περιγραφεί ως «ιδιοσυγκρασία» και μελετώνται πολλές δεκαετίες κυρίως από αναπτυξιακούς ψυχολόγους (De Pauw & Mervielde, 2010).

Στον τομέα της ιδιοσυγκρασίας έχουν γίνει πολλές μελέτες και έρευνες από διαφορετικές προσεγγίσεις (παιδιατρική προσέγγιση, συμπεριφορική γενετική, αναπτυξιακή ψυχολογία) με έμφαση στις ατομικές διαφορές στην παιδική και βρεφική ηλικία (Buss & Plomin, 1984).

Η ιδιοσυγκρασία είναι μια πολυδιάστατη έννοια και περιλαμβάνει διάφορες διαστάσεις της συμπεριφοράς που επηρεάζουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία αποτελούν και τη βάση για την μελλοντική ανάπτυξη της προσωπικότητας. Μέχρι και σήμερα εξακολουθεί να υπάρχει μεγάλη συζήτηση σε ότι αφορά την ακριβή φύση, τον αριθμό αυτών των διαστάσεων και τον τρόπο με τον οποίο αυτές συνδέονται με την μετέπειτα προσωπικότητα, παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχουν εκπονηθεί μια σειρά από μελέτες που αφορούν αυτό το αντικείμενο.

Οι βασικές θεωρίες για την ιδιοσυγκρασία αναπτύχθηκαν για να περιγράψουν τις πολλαπλές διαστάσεις της ιδιοσυγκρασίας των βρεφών. Παρόλο που μια ποικιλία απόψεων εκφράζονται από την κάθε προσέγγιση και την κάθε θεωρία, όλες εν τέλει συγκλίνουν ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου αναπτύσσονται νωρίς στη ζωή και στο ότι η ιδιοσυγκρασία ανεξάρτητα από τη δομή και τα χαρακτηριστικά της έχει μια ισχυρή βιολογική και κληρονομική βάση (Buss & Plomin, 1984).

Σύμφωνα με τους Buss & Plomin (1984) τα ιδιαίτερα και εξατομικευμένα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται από την βρεφική ηλικία, είτε πρόκειται για χαρακτηριστικά που συνδέονται με την προσωπικότητα, είτε για οποιαδήποτε άλλα, θεωρούνται καθοριστικά για το άτομο. Οι ερευνητές που παρατηρούν τα βρέφη και μελετούν τις ατομικές τους διαφορές καταλήγουν ότι αυτά διαφέρουν μεταξύ τους ποικιλοτρόπως. Μία από τις πιο εντυπωσιακές διαστάσεις της διαφορετικότητας τους, αφορά στη διέγερση (arousal) ή αλλιώς στη συναισθηματική τους αντίδραση. Τα νεογνά διαφοροποιούνται ως προς τον κύκλο ύπνου - εγρήγορσης, ως προς την δραστηριότητά τους όταν είναι ξύπνια και ως προς το επίπεδο δυσφορίας που έχουν όταν είναι πεινασμένα ή όταν νιώθουν άβολα. Η συναισθηματική διέγερση εκφράζεται μέσα από διάχυτες συμπεριφορικές αντιδράσεις που δεν προκύπτουν από τη διαδικασία της μάθησης ή από κάποια δεξιότητα του νεογνού και επειδή ακριβώς εμφανίζονται νωρίς στη ζωή του θεωρούνται καθοριστικές. Ο Allport (1961) διατύπωσε πως *«η ιδιοσυγκρασία (temperament) αναφέρεται στα χαρακτηριστικά φαινόμενα της συναισθηματικής φύσης ενός ατόμου, συμπεριλαμβανομένης της ευαισθησίας του στη συναισθηματική διέγερση, της συνηθισμένης ισχύος και της ταχύτητας της αντίδρασής του και της ποιότητας, της διακύμανσης, της έντασης και του είδους της επικρατούσας διάθεσής του, τα οποία φαινόμενα θεωρούνται ότι εξαρτώνται από την ιδιοσυστατική σύνθεση του ατόμου και ως εκ τούτου έχουν κατά κύριο λόγο κληρονομική προέλευση»*.

Όλες οι προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στη διέγερση δικαιολογούν τη χρήση αυτού του ορισμού, αν και είναι αρκετά ευρύς και δεν αρκεί ώστε να υποστηρίξει τις απόψεις ότι η ιδιοσυγκρασία έχει συναισθηματική φύση ή είναι εγγενώς προδιαγεγραμμένη (Buss & Plomin, 1984).

Σύμφωνα με ορισμένες αρχές της ψυχοβιολογικής προσέγγισης, η διαμόρφωση της προσωπικότητας ακολουθεί μια αναπτυξιακή πορεία, όπως υποστήριξαν ο Freud, ο Piaget και άλλοι θεωρητικοί. Χρησιμοποιώντας την ιδιοσυγκρασιακή οπτική (που από την αρχαιότητα ακόμη, θεωρούνταν ψυχοβιολογική) για την μελέτη της ανάπτυξης της προσωπικότητας, ενισχύεται η πλήρης κατανόηση της προσωπικότητας και της ψυχοπαθολογίας (Rothbart & Ahadi, 1994).

Σύμφωνα με τους Derryberry & Rothbart (1997) η ιδιοσυγκρασία συνίσταται στις ιδιοσυστατικές και βασικές ατομικές διαφορές που αφορούν στην

«αντιδραστικότητα» και την «αυτορρύθμιση», οι οποίες επηρεάζονται με την πάροδο του χρόνου, από την κληρονομικότητα, την ωρίμανση και την εμπειρία. Οι θεωρητικοί αυτοί, υποστηρίζουν ότι τα μοντέλα για την ιδιοσυγκρασία πρέπει να βασίζονται στην υπόθεση ότι οι ατομικές διαφορές στην προσωπικότητα προκύπτουν, εν μέρει, από την αντιδραστικότητα του νευρικού συστήματος. Ως «αντιδραστικότητα» εννοείται η ανταπόκριση του συναισθήματος, της δραστηριότητας και της διέγερσης του ατόμου όταν εκτίθεται στις αλλαγές που υφίσταται το περιβάλλον του. Ως «αυτορρύθμιση» εννοούνται οι διαδικασίες τις οποίες ενεργοποιεί το άτομο για τη ρύθμιση της αντιδραστικότητάς του, όπως είναι η προσέγγιση, η αποφυγή και η προσοχή. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές «βλέπουν το βρέφος ως πολύ αντιδραστικό». Όσο αναπτύσσονται τα συναισθήματα του ατόμου (του φόβου και της συστολής), και όσο αυξάνεται η ικανότητα της προσοχής του, καθίσταται όλο και πιο πιθανή η αλληλεπίδραση μεταξύ αυτών των ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών, της αντιδραστικότητας και της αυτορρύθμισης (Mervielde, De Clercq, De Fruyt & Van Leeuwen, 2005).

Άλλες διαστάσεις των χαρακτηριστικών που παρατηρούνται κατά την νεογνική περίοδο περιλαμβάνουν το επίπεδο δραστηριότητας, τον προσανατολισμό της προσοχής και την εγρήγορση. Τέλος, παρόλο που παρατηρούνται στο νεογέννητο και συμπεριφορές προσέγγισης και απόσυρσης, δεν έχουν αξιολογηθεί ως μεταβλητές ιδιοσυγκρασίας (Rothbart & Ahadi, 1994).

Δεδομένου ότι η ιδιοσυγκρασία είναι ένα σύνολο ιδιοσυστατικών και βασικών ατομικών διαφορών, η ερευνητική βιβλιογραφία εξετάζει την πρόωρη ιδιοσυγκρασιακή μεταβλητότητα και τη σημασία της στην κατανόηση της ανάπτυξης της προσωπικότητας. Αν και η πρώιμη ιδιοσυγκρασία αποτελεί το ατομικό υπόστρωμα στο οποίο αναπτύσσεται η προσωπικότητα, η έννοια της προσωπικότητας περιέχει πολύ περισσότερα από την ιδιοσυγκρασία. Επίσης, είναι σημαντικό να ειπωθεί πως οι διαστάσεις των χαρακτηριστικών της ιδιοσυγκρασίας, που τώρα πια διαπιστώνονται μέσα από τη μελέτη στην παιδική ηλικία, παρουσιάζουν ομοιότητες με τις ευρείες διαστάσεις των χαρακτηριστικών που έχουν επανειλημμένα διαπιστωθεί στις μελέτες της προσωπικότητας των ενηλίκων (Rothbart & Ahadi, 1994).

Ορισμένες μελέτες για την ιδιοσυγκρασία σε βρέφη έχουν βασιστεί στις εννέα διαστάσεις ιδιοσυγκρασίας του Thomas και Chess (1977) ή σε άλλα σύνολα μεταβλητών που έχουν ψυχοβιολογική βάση. Από αυτές τις μελέτες προέκυψαν πέντε διαστάσεις χαρακτηριστικών. Αυτές οι διαστάσεις περιλαμβάνουν δύο είδη αρνητικής συναισθηματικότητας: α) τον φόβο και β) την ευερεθιστότητα ή τον θυμό και την απογοήτευση, μία μεταβλητή θετικής συναισθηματικότητας: γ) την προσέγγιση ή τα θετικά συναισθήματα και δ) το επίπεδο δραστηριότητας και ε) την εστίαση της προσοχής (Rothbart & Ahadi, 1994).

Ακόμα οι Thomas και Chess (1977), κατηγοριοποίησαν τα βρέφη σε τρεις κατηγορίες: σε εύκολο παιδί (με εύκολη ιδιοσυγκρασία), σε δύσκολο παιδί και βραδυψυχικό παιδί. Τα «εύκολα» βρέφη προσαρμόζονται εύκολα σε νέες καταστάσεις, έχουν σταθερό και καθιερωμένο πρόγραμμα (ρυθμικότητα), είναι ευδιάθετα (συχνά χαμογελούν), μπορούν να ηρεμήσουν με ευκολία, ανταποκρίνονται κοινωνικά και είναι εύκολα προσεγγίσιμα. Τα «δύσκολα» βρέφη δυσκολεύονται να εφαρμόσουν ένα μη προβλέψιμο πρόγραμμα και να συνηθίσουν σε νέες καταστάσεις (χαμηλή προσαρμοστικότητα), αντιδρούν έντονα και έχουν αρνητική διάθεση (εκρήξεις θυμού, δυνατά ξεσπάσματα και επιθετικότητα). Τέλος, τα «βραδυψυχικά» βρέφη έχουν ήπιες αλλά και αρνητικές αντιδράσεις σε νέες καταστάσεις, είναι επιφυλακτικά και μπορεί να εμφανίσουν αναστολές και απόσυρση (Wilmhurst, 2009).

Άλλα μοντέλα για την παιδική ιδιοσυγκρασία προτείνουν τέσσερις κύριες διαστάσεις: την κοινωνικότητα, την αρνητική συναισθηματικότητα, την επιμονή και το επίπεδο δραστηριότητας (De Pauw & Mervielde, 2010. Soto & Tackett, 2015).

Τέλος, όπως είναι φανερό, κάθε ένα από τα μοντέλα ιδιοσυγκρασίας που προαναφέρθηκαν αποτελείται από διαστάσεις που επικαλύπτονται εν μέρει με εκείνες που προτείνονται από άλλους θεωρητικούς. Ακόμη, όμως, και σε ένα ενιαίο μοντέλο ιδιοσυγκρασίας, είναι συχνά απαραίτητο να κατασκευαστούν διαφορετικές, ειδικές για την κάθε ηλικία, κλίμακες που ανταποκρίνονται στο ευρύ ρεπερτόριο της συμπεριφοράς των παιδιών (Mervielde et al., 2005) (Πίνακας 1.1).

Πίνακας 1.1 Επισκόπηση διαφορετικών δομικών μοντέλων των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στη βρεφική και στην πρώιμη παιδική ηλικία (Morizot, 2014)

<p>Βρεφική ηλικία (Gartstein & Rothbart, 2003)</p> <p>Αρνητική συναισθηματικότητα Λύπη Φόβος Απογοήτευση Αντιδραστικότητα</p> <p>Προσανατολισμός/ ρύθμιση Χαμηλής έντασης ευχαρίστηση Πικρία Διάρκεια προσανατολισμού Ανθεκτικότητα</p> <p>Εξωστρέφεια Προσέγγιση Φωνητική αντίδραση Αναζήτηση διέγερσης Χαμόγελο/ γέλιο Επίπεδο δραστηριότητας Αντιληπτική ευαισθησία</p>	<p>Παιδική ηλικία (Rothbart, Ahadi, Hershey, & Fisher, 2001)</p> <p>Αρνητική συναισθηματικότητα Λύπη Φόβος Θυμός/ απογοήτευση Δυσφορία Χαμηλή ανθεκτικότητα</p> <p>Έλεγχος με προσπάθεια Ανασταλτικός έλεγχος Εστίαση με προσοχή Χαμηλής έντασης ευχαρίστηση Αντιληπτική ευαισθησία</p> <p>Εξωστρέφεια Προσέγγιση Χαμηλή συστολή Αναζήτηση διέγερσης Επίπεδο δραστηριότητας</p>
---	---

1.2. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

Οι θεωρητικοί άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο «προσωπικότητα», από τον Allport (1937) και έπειτα, για να αναφερθούν στις ατομικές διαφορές όσον αφορά στα συναισθήματα και στη συμπεριφορά. Ο Allport ενέκρινε τον όρο «προσωπικότητα» επειδή ενοποίησε και εξάλειψε την σύγχυση που επικρατούσε με άλλους όρους όπως, η «ιδιοσυγκρασία» και ο «χαρακτήρας». Η προσωπικότητα δεν περιλαμβάνει μόνο την ιδιοσυγκρασία αλλά και όλα τα πρότυπα της συνήθους συμπεριφοράς, τις δεξιότητες και τα περιεχόμενα της σκέψης του ατόμου, τις αξίες, τα κίνητρα, τις ανάγκες και τους στόχους. Περιλαμβάνει, επίσης, την αντίληψη του εαυτού και των άλλων, καθώς και την αντίληψη των γεγονότων. Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται το άτομο τον εαυτό του, αλλά και τους άλλους, του προκαλεί συναισθήματα και αυτό πολύ συχνά, το οδηγεί σε πρόσθετες προσαρμογές της προσωπικότητάς του. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ιδιοσυγκρασίας, εμπειρίας και ωρίμανσης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας (Rothbart & Ahadi, 1994. Caspi & Shiner, 2008).

Αν και από πολλούς μελετητές, έχει αμφισβητηθεί η διάκριση μεταξύ της ιδιοσυγκρασίας και της προσωπικότητας, η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν ουσιαστικά όλα τα χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν την ιδιοσυγκρασία. Ως εκ τούτου, αυτοί οι δύο όροι χρησιμοποιούνται συχνά περισσότερο ή λιγότερο εναλλακτικά. Ο όρος «ιδιοσυγκρασία» χρησιμοποιείται γενικά στην έρευνα για την βρεφική και την παιδική ηλικία, ενώ ο όρος «προσωπικότητα» χρησιμοποιείται στην έρευνα για την εφηβεία και την ενηλικίωση. Τα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας μπορούν ουσιαστικά να θεωρηθούν ως πρώιμα αναπτυσσόμενα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας (Morizot, 2014).

Οι ερευνητές δεν συμφωνούν σε έναν ενιαίο ορισμό για την προσωπικότητα, καθώς η προσωπικότητα είναι μια πολυσύνθετη έννοια. Η θεωρητική τοποθέτηση του κάθε επιστήμονα ουσιαστικά διαμορφώνει, ως ένα μεγάλο βαθμό, τον κάθε ορισμό της προσωπικότητας. Ωστόσο, ένας γενικός ορισμός που είναι αποδεκτός από τους περισσότερους ειδικούς που έχουν ασχοληθεί με την προσωπικότητα, αναφέρεται στην προσωπικότητα ως «τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που συμβάλλουν στα ξεχωριστά πρότυπα σκέψης (cognitions) ενός ατόμου, στα

συναισθήματα (emotions) και στις συμπεριφορές (behaviors) που τείνουν να είναι σχετικά διαδεδομένα σε κοινωνικές καταστάσεις και να διαρκούν διαχρονικά» (Morizot, 2014). Επίσης, σύμφωνα με την Αμερικάνικη Ψυχιατρική Εταιρεία (American Psychological Association - APA) ένας γενικός ορισμός της προσωπικότητας αναφέρεται «...στο σταθερό εκείνο πρότυπο (pattern) εσωτερικών βιωμάτων (internal experiences), το οποίο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται, σκέφτεται και συμπεριφέρεται προς τους άλλους και σχετίζεται με τον εαυτό του» (DSM 5) (APA, 2013).

1.3. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Δεν υπάρχει συμφωνία για έναν μοναδικό ορισμό σχετικά με το τι είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας (personality traits). Σύμφωνα με τον Allport (1961), ένα χαρακτηριστικό είναι «μια νευροψυχική δομή που έχει την ικανότητα να καταστήσει πολλά ερεθίσματα λειτουργικά ισοδύναμα και να καθορίσει ισοδύναμες (ουσιαστικά συνεπείς) μορφές προσαρμοστικής και εκφραστικής συμπεριφοράς». Πρόσφατα, ο Roberts (2009) πρότεινε ότι «τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας είναι τα σχετικά διαρκή πρότυπα σκέψεων, συναισθημάτων και συμπεριφορών που αντανακλούν την τάση του ατόμου να αντιδρά με ορισμένους τρόπους κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες». Οι Roberts και Jackson (2008) υποστήριξαν ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας (δηλ. μια στιγμιαία γνώση, συναίσθημα ή συμπεριφορά που εκφράζεται σε μια ιδιαίτερη κοινωνική κατάσταση) μπορούν να γίνουν αντιληπτά από την επανάληψη παρόμοιων συμπεριφορών σε λειτουργικά ισοδύναμες καταστάσεις. Με λίγα λόγια, είναι εσωτερικές προδιαθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες το άτομο συμπεριφέρεται στα όμοια εξωτερικά ερεθίσματα. Καθώς αυτά τα πρότυπα σκέψεων, συναισθημάτων και συμπεριφορών είναι «σχετικά» διαρκή, συνεπάγεται η συνέπεια και η σταθερότητα σε αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (Sanchez - Roige, Gray, Mackillop, Chen & Palmer, 2017. Delić, Kajdiž & Pregelj, 2017). Ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο χαρακτηρισμός «σχετικά» είχε υποτιμηθεί μέχρι πρόσφατα (Denissen, 2014). Κι αυτό γιατί οι επικριτές της έννοιας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ισχυρίζονται ότι οι άνθρωποι δεν ενεργούν με συνέπεια από τη μια κατάσταση στην άλλη και ότι επηρεάζονται πολύ από τις καταστάσεις (Delić et al., 2017).

Η κλασική διαφορά της αναπτυξιακής ψυχολογίας με την ψυχολογία της προσωπικότητας, είναι ότι η μεν πρώτη ασχολείται με τις αναπτυξιακές αλλαγές του ατόμου (τόσο σε σχέση με το μέσο όρο, όσο και σε σχέση με τις μεμονωμένες ατομικές διαφορές), ενώ η δε δεύτερη εξετάζει τις σταθερές διαστάσεις της προσωπικότητας του ατόμου. Η διαφορετική αυτή οπτική της μελέτης του ατόμου έχει αποδώσει αφενός κάποια θετικά αποτελέσματα, αφετέρου έχει οδηγήσει παράλληλα και σε κάποια τυφλά σημεία, τόσο στα αντικείμενα που μελετά η ψυχολογία της προσωπικότητας (η οποία παραγνωρίζει την αλλαγή), όσο και σε αυτά

που απασχολούν την αναπτυξιακή ψυχολογία (η οποία υποτιμά την σταθερότητα) (Denissen, 2014).

Πολλαπλές μελέτες έχουν δείξει ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν σε κάποιο βαθμό κληρονομική προδιάθεση, έχουν επίσης, μια σχετική σταθερότητα στο χρόνο μετά την ενηλικίωση και μπορεί να είναι προγνωστικοί παράγοντες για την πορεία της ζωή ενός ατόμου ή ακόμα και για την εκδήλωση ψυχοπαθολογίας (Sanchez - Roige et al., 2017). Επιπλέον, καθιστούν δυνατή, σε κάποιο βαθμό, την πρόβλεψη για το πώς τα άτομα θα βιώσουν συγκεκριμένες καταστάσεις, όπως για παράδειγμα, πώς μπορούν να αντιμετωπίσουν μια ποικιλία καταστάσεων κινδύνου για την υγεία του. Ως προγνωστικοί παράγοντες, επίσης, μπορεί να θεωρηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και σε ό, τι αφορά στη συμπεριφορά, σε συγκεκριμένους τομείς της ζωής των ατόμων, όπως για παράδειγμα σε τομείς που αφορούν στην ευεξία, στη συναισθηματική εμπειρία, στην ακαδημαϊκή επίδοση, στα επαγγελματικά ενδιαφέροντα, στην επίδοση στην εργασία, στην οικογενειακή σταθερότητα και ικανοποίηση, στην πολιτική προτίμηση (Delić et al., 2017) ή ακόμα και στην αντοχή στο στρες και στην επιλογή στρατηγικών αντιμετώπισης, στην πιθανότητα επαγγελματικής εξουθένωσης (burnout), στη γονιμότητα και στον οικογενειακό προγραμματισμό (Blatný, Milloňá, Jelínek & Osecká, 2015). Τέλος, υπάρχουν εκτεταμένα εμπειρικά στοιχεία που δείχνουν ότι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να προβλέψουν την μελλοντική προσαρμογή των ατόμων και να καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό τη μελλοντική πορεία της ζωής τους, καθώς και ότι σχετίζονται, τόσο ταυτόχρονα όσο και προοπτικά, με την ψυχοπαθολογία (Morizot, 2014).

Παρόλο που η αξιοπιστία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, αλλά και η ίδια η ύπαρξή τους αμφισβητήθηκαν, η σύγχρονη εμπειρική έρευνα παραγκώνισε τις περισσότερες από τις υπερβολικές κριτικές και σήμερα πια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας θεωρούνται θεμελιώδεις μονάδες της προσωπικότητας του ατόμου. Σύμφωνα με τον Morizot (2014) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δεν είναι απλά βολικά ψυχομετρικά σύνολα που μετρούν τις συνέπειες της συμπεριφοράς, αλλά θεωρούνται ως εσωτερικές λανθάνουσες διαστάσεις της προσωπικότητας που μπορούν να εξηγήσουν τη συνάφεια μεταξύ διαφορετικών γνώσεων, συναισθημάτων και συμπεριφορών.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας θεωρούνται ως εξελικτικά χαρακτηριστικά και έχουν παρατηρηθεί και σε άλλα είδη. Εξαιτίας αυτής της διαπίστωσης, έχει θεωρηθεί ότι, πρόκειται για κληρονομικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον εν μέρει. Πολλές ποσοτικές γενετικές μελέτες επιβεβαίωσαν ότι η γενετική ποικιλότητα μεταξύ των ατόμων εξηγεί περίπου το 45% (+/- 10%) των μεμονωμένων διαφορών στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως, ότι το περιβάλλον δεν είναι σημαντικό. Οι Krueger και Johnson (2008) υποστήριξαν ότι οι γενετικές και περιβαλλοντικές συνεισφορές στην προσωπικότητα, μπορούν να εξηγηθούν καλύτερα ως δυναμικά συστήματα αλληλεπίδρασης γονιδίου-περιβάλλοντος. Οι ατομικές διαφορές στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας συσχετίζονται με διαφορές στις νευροβιολογικές δομές και διαδικασίες. Τα γονίδια δεν έχουν άμεσες επιπτώσεις στην προσωπικότητα, αλλά έχουν άμεση επίδραση στις νευροβιολογικές δομές και διαδικασίες, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν πιο άμεσα την προσωπικότητα. Ολοένα και περισσότερες μελέτες δείχνουν ότι οι ατομικές διαφορές στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, σχετίζονται με τα επίπεδα ενεργοποίησης των διαφόρων φυσιολογικών διεργασιών, των νευρικών δομών και των λειτουργιών των ορμονών και των νευροδιαβιβαστών.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας θεωρούνται γενικά ως σχετικά ανθεκτικά ή σταθερά κατά τη διάρκεια της πορείας της ζωής. Ωστόσο, διαχρονικές μελέτες έχουν δείξει ότι υπάρχει μια συνέχεια και αλλαγή στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Αυτά τα στοιχεία οδήγησαν τους Roberts, Wood, και Caspi (2008) να προτείνουν μια σειρά από αρχές για την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Για παράδειγμα, η αρχή της πλαστικότητας υποδηλώνει ότι τα χαρακτηριστικά είναι ανοικτά συστήματα που μπορούν να αλλάξουν και να επηρεαστούν από το περιβάλλον σε οποιαδήποτε αναπτυξιακή περίοδο της πορείας της ζωής. Η αρχή της αθροιστικής συνέχειας υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα αυξανόμενο συνεχές σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου. Τέλος, η αρχή της ωριμότητας υποδηλώνει ότι υπάρχουν σημαντικές μεταβολές στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας από την παιδική ηλικία μέχρι το γήρας.

Εν ολίγοις, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δεν είναι στατικά και μη εξελισσόμενα, αλλά έχουν μια αναπτυξιακή δυναμική και πλαστικότητα που τους επιτρέπει να αλλάζουν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής.

Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, δεν είναι απλά φαινότυποι που καθορίζουν την προσαρμογή, αλλά η επίδρασή τους στην προσαρμογή γίνεται κατανοητή μέσω της αλληλεπίδρασής τους με το περιβάλλον. Οι Caspi και Shiner (2006) περιέγραψαν έξι μηχανισμούς (ή αλλιώς αλληλεπιδράσεις ατόμου - περιβάλλοντος) που εξηγούν τη σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ της προσωπικότητας και του περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του ατόμου. Αυτοί είναι: 1) οι διαδικασίες μάθησης (διαφορετικό επίπεδο ευαισθησίας στις μαθησιακές διαδικασίες, όπως για παράδειγμα στην τιμωρία και την ενίσχυση), 2) η περιβαλλοντική ανταπόκριση (τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορεί να επηρεάσουν την ανταπόκριση των άλλων), 3) η περιβαλλοντική κατασκευή (τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να διαμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ερμηνεύουν τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα και την εμπειρία τους), 4) οι κοινωνικές και χρονικές συγκρίσεις (η προσωπικότητα μπορεί να επηρεάσει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αξιολογούν τους εαυτούς τους σε σχέση με τους άλλους, αλλά και τους εαυτούς τους διαχρονικά), 5) η περιβαλλοντική επιλογή (τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας επηρεάζουν τις επιλογές που κάνουν τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή) και 6) η περιβαλλοντική χειραγώγηση (τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα τροποποιούν ή αλλάζουν το περιβάλλον τους).

Παρ' όλο που η προσωπικότητα του ατόμου είναι περισσότερο πολύπλοκη από ένα σύνολο από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, υπάρχουν περιεκτικά δομικά μοντέλα χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Οι περισσότεροι μελετητές στην ψυχολογία θεωρούν ότι είναι δυνατό να αναγνωριστούν και να μετρηθούν οι ατομικές διαφορές στα συναισθήματα και τη συμπεριφορά νωρίς στην ανθρώπινη ζωή, από τους πρώτους κιόλας λίγους μήνες ζωής (Morizot, 2014).

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αρκετές έρευνες στο χώρο της προσωπικότητας και πολλοί είναι οι θεωρητικοί οι οποίοι προσπάθησαν να απαριθμήσουν και να καταγράψουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Κάποιες από αυτές τις προσπάθειες αφορούν α) στην περίπτωση του Gordon Allport ο οποίος έκανε τη διάκριση ανάμεσα στα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά (cardinal traits), τα κεντρικά χαρακτηριστικά (central traits), και τις δευτερεύουσες προδιαθέσεις (secondary

dispositions), β) στην περίπτωση των 16 παραγόντων για την προσωπικότητα του Raymond Cattell (Πίνακας 1.2), και γ) στη θεωρία των τριών παραγόντων του Hans Eysenck. Αυτοί οι θεωρητικοί μοιράζονται, σαφώς, την άποψη ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι οι θεμελιακές μονάδες της προσωπικότητας, που αντιπροσωπεύουν γενικές προδιαθέσεις για συγκεκριμένες αντιδράσεις. Ωστόσο, χαρακτηριστικές είναι οι διαφορές τους στις απόψεις που αφορούν στη χρήση της παραγοντικής ανάλυσης και τον αριθμό των βασικών διαστάσεων των χαρακτηριστικών που θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την περιγραφή της προσωπικότητας (Pervin & John, 2001).

Πίνακας 1.2 Οι 16 παράγοντες του Cattell για την προσωπικότητα (Pervin & John, 2001)

Συγκρατημένος	Εξωστρεφής
Λιγότερο έξυπνος	Περισσότερο έξυπνος
Σταθερός, Ισχυρό Εγώ	Συναισθηματικός/Νευρωτισμός
Ταπεινός	Διεκδικητικός
Σοβαρός	Εύθυμος
Συμφεροντολόγος	Ευσυνείδητος
Ντροπαλός	Ριψοκίνδυνος
Επίμονος	Διαλλακτικός
Γεμάτος εμπιστοσύνη	Καχύποπτος
Πρακτικός	Επινοητικός
Ευθύς	Πονηρός
Ήρεμος	Ενεργητικός
Συντηρητικός	Τολμηρός
Εξαρτημένος από την ομάδα	Αυτάρκης
Απείθαρχος	Πειθαρχημένος
Χαλαρός	Σφιγμένος

Τα τελευταία χρόνια, οι απόψεις για την περιγραφή της προσωπικότητας, φαίνεται να συγκλίνουν σε πέντε βασικούς παράγοντες, που είναι γνωστοί και ως το «Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων» (ΜΠΠ) - (Five Factor Model, FFM) της προσωπικότητας ή αλλιώς τη Μεγάλη Πεντάδα (Big Five). Αν και αυτό το μοντέλο έχει δεχθεί έντονη κριτική, αποτελεί το επικρατέστερο ιεραρχικό δομικό μοντέλο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, συνιστά σπουδαία εξέλιξη στο χώρο των θεωριών της προσωπικότητας και μπορεί να συμβάλει στην ταξινόμηση και την ερμηνεία της διακύμανσης στα περισσότερα από τα πολλά πρωτεύοντα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που υπάρχουν.

1.3.1. ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ (ΜΠΠ)

Το ΜΠΠ χρησιμοποιεί μια κοινή γλώσσα για να περιγράψει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, έτσι ώστε να υπάρχει μια κοινή κατανόηση ανάμεσα στους ειδικούς που ασχολούνται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές κουλτούρες (Delić et al., 2017). Το μοντέλο αυτό αποτελεί μια βασική αρχή για τους θεωρητικούς που μελετούν την προσωπικότητα, ένα φυσικό πλαίσιο για την οργάνωση και τη σύνθεση της έρευνας από διάφορους τομείς, όπως για παράδειγμα της κλινικής ψυχολογίας και αποτελεί, επίσης, έναν οδηγό για την περιεκτικότερη αξιολόγηση των ατόμων, που είναι ιδιαίτερα σημαντική στους εκπαιδευτικούς, εργασιακούς / οργανωτικούς και κλινικούς ψυχολόγους (McCrae & John, 1992. Bucher, Suzuki & Samuel, 2019). Βασίζεται σε εμπειρικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνουν λεξικολογικές αναλύσεις, διάφορα εργαλεία μέτρησης της προσωπικότητας και την αναλυτική επεξεργασία των παραγόντων από πολλά διαφορετικά σύνολα δεδομένων από όλο τον κόσμο (Hagekull & Bohlin, 2003).

Είναι ένα περιγραφικό μοντέλο πέντε παραγόντων της προσωπικότητας που έχει αναγνωριστεί ως ένα χρήσιμο σύστημα για τη δόμηση των εξατομικευμένων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Η Μεγάλη Πεντάδα, σχεδιάστηκε για να συμπεριλάβει εκείνα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας τα οποία οι άνθρωποι θεωρούν τα πιο σημαντικά για τη ζωή τους. Το επίθετο «Μεγάλη» αναφέρεται στο εύρημα ότι σε κάθε παράγοντα υπάγονται πολλά ειδικότερα χαρακτηριστικά (Pervin & John, 2001).

Το ΜΠΠ καλύπτει πέντε κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, πέντε γενικά πρότυπα που ορίζουν την ανθρώπινη προσωπικότητα σε όλες τις κουλτούρες. Έτσι, σύμφωνα με αυτό, η προσωπικότητα μπορεί να περιγραφεί με τους εξής πέντε παράγοντες: Διαθεσιμότητα σε εμπειρίες ή Πνευματική διαθεσιμότητα (Openness), Ευσυνειδησία (Conscientiousness), Εξωστρέφεια (Extraversion), Συνεργατικότητα/ καλή προαίρεση (Agreeableness) και Νευρωτισμός (Neuroticism) (ακρωνύμιο OCEAN). Κάθε παράγοντας αποτελείται από μία ομάδα με πιο ειδικά γνωρίσματα που σχετίζονται μεταξύ τους (McCrae & Costa, 1987).

Μια σειρά από επίθετα ορίζουν τα χαρακτηριστικά, τα οποία περιγράφουν τα άτομα που έχουν υψηλή και χαμηλή βαθμολογία σε κάθε παράγοντα.

Ο Νευρωτισμός, έναντι της συναισθηματικής σταθερότητας, εξηγείται ως η τάση να βιώνουμε αρνητικά συναισθήματα όπως το άγχος, την κατάθλιψη, την οξυθυμία και τη νευρική ένταση. Η Εξωστρέφεια, έναντι της εσωστρέφειας, είναι η τάση να είμαστε κοινωνικοί, ζεστοί, ενεργοί, δυναμικοί, χαρούμενοι και σε αναζήτηση διέγερσης. Η Πνευματική διαθεσιμότητα στην εμπειρία, περιγράφει το εύρος, το βάθος και την πολυπλοκότητα της πνευματικής και της βιωματικής ζωής. Η Συνεργατικότητα/ καλή προαίρεση, έναντι του ανταγωνισμού, είναι η διάσταση των διαπροσωπικών σχέσεων, που χαρακτηρίζεται από αλτρουισμό, εμπιστοσύνη, σεμνότητα και συνεργατικότητα. Τέλος η Ευσυνειδησία, έναντι της αναξιοπιστίας ή της άρσης αναστολών, είναι η τάση να είμαστε οργανωμένοι, ένθερμοι, επίμονοι, αξιόπιστοι και οπαδοί των κανόνων και των δεοντολογικών αρχών (Delić et al., 2017. Bucher et al., 2019). Περιγράφει ουσιαστικά, τη συμπεριφορά που έχει να κάνει με τα καθήκοντα, τους στόχους και τον κοινωνικά επιθυμητό έλεγχο των παρορμήσεων (Πίνακας 1.3).

Το ΜΠΠ έχει εκτεταμένη εγκυρότητα, συμπεριλαμβανομένης της σταθερότητάς του στο χρόνο και της καθολικότητας σε όλους τους πολιτισμούς (Bucher, Suzuki & Samuel, 2019). Η συστηματική έρευνα για το ΜΠΠ αποκάλυψε ότι και οι πέντε παράγοντες έχουν ισχυρό γενετικό υπόβαθρο και διαρκούν ακόμη και μετά από δεκαετίες. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δείχνουν μέτριες μεταβολές καθώς ωριμάζει το άτομο, ωστόσο, υπάρχει μια τάση ύφεσης των χαρακτηριστικών του Νευρωτισμού, της Εξωστρέφειας και της Πνευματικής διαθεσιμότητας, ενώ τα χαρακτηριστικά της Συνεργατικότητας και της Ευσυνειδησίας, έχουν την τάση να αυξάνονται (McCrae, 2003).

Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να αξιολογηθούν από αυτό-αναφορές ή από τις βαθμολογίες των ανθρώπων που γνωρίζουν το άτομο που αξιολογείται.

Πίνακας 1.3 Οι Πέντε Μεγάλοι Παράγοντες των Χαρακτηριστικών και Αντιπροσωπευτικές Κλίμακες (Costa & McCrae, 1985 όπως αναφ. στους Pervin & John, 2001)

Χαρακτηριστικά αυτού που παίρνει υψηλή βαθμολογία	Κλίμακες χαρακτηριστικών	Χαρακτηριστικά αυτού που παίρνει χαμηλή βαθμολογία
ΝΕΥΡΩΤΙΣΜΟΣ		
Ανήσυχος, νευρικός, συναισθηματικός, ανασφαλής, ανεπαρκής, υποχόνδριος	Αξιολογεί την προσαρμογή σε αντίθεση προς τη συναισθηματική αστάθεια. Προσδιορίζει την τάση των ατόμων προς την κατάθλιψη, τις ουτοπικές ιδέες, τους ακατανίκητους πόθους και τις ορμές, τις δυσπροσαρμοστικές μιμητικές αποκρίσεις.	Ήρεμος, χαλαρός, απαθής, θαρραλέος, ασφαλής, ικανοποιημένος από τον εαυτό του
ΕΣΩΣΤΡΕΦΕΙΑ		
Κοινωνικός, ενεργητικός, ομιλητικός, προσωποκεντρικός, αισιόδοξος, αγαπά τα αστεία, τρυφερός	Αξιολογεί την ποσότητα και την ένταση της διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης, το βαθμό ενεργητικότητας, την ανάγκη για παρακίνηση και την ικανότητα για χαρά.	Συγκρατημένος, νηφάλιος, συνεσταλαμμένος, επιφυλακτικός, άνθρωπος του καθήκοντος, υποχωρητικός, ήσυχος
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΙΜΟΤΗΤΑ		
Περίεργος, με πλατιά ενδιαφέροντα, δημιουργικός, πρωτότυπος, εφευρετικός, μη παραδοσιακός	Αξιολογεί την αναζήτηση για δραστηριότητα και την εκτίμηση της εμπειρίας για την εμπειρία, την ανοχή απέναντι στο άγνωστο και τη διερεύνησή του.	Συμβατικός, προσγειωμένος, με περιορισμένα ενδιαφέροντα, έλλειψη καλλιτεχνικού αισθητηρίου και δυσκολία στην αναλυτική σκέψη
ΣΥΝΕΡΓΑΤΙΚΟΤΗΤΑ/ΚΑΛΗ ΠΡΟΑΙΡΕΣΗ		
Ευσπλαχνικός, καλόκαρδος, γεμάτος εμπιστοσύνη, θέλει να βοηθά, ξέρει να συγχωρεί, εύπιστος και ευθύς	Αξιολογεί την ποιότητα του διαπροσωπικού προσανατολισμού του ατόμου πάνω σε ένα συνεχές από τη συμπόνια στον ανταγωνισμό τόσο στις σκέψεις και στα συναισθήματα όσο και στις πράξεις.	Κυνικός, αγενής, καχύποπτος, μη συνεργάσιμος, εκδικητικός, άσπλαχνος, ευερέθιστος, παρεμβατικός
ΕΥΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑ		
Οργανωμένος, αξιόπιστος, εργατικός, πειθαρχημένος, ακριβής, σχολαστικός, τακτικός, φιλόδοξος, καρτερικός	Αξιολογεί το βαθμό οργάνωσης, σταθερότητας και κινητοποίησης του ατόμου προς ένα στόχο. Αντιπαραθέτει τους ανθρώπους στους οποίους μπορεί να βασιστεί κανείς με εκείνους που είναι νωθροί και ανοργάνωτοι.	Χωρίς στόχους, αναξιόπιστος, οκνός, απρόσεκτος, χαλαρός, αμελής, άβουλος, ηδονιστής

Μερικοί θεωρητικοί των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών υποστηρίζουν ότι υπάρχουν και άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που δεν μπορούν να συμπεριληφθούν πλήρως στο ΜΠΠ. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο, υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση που αφορά στη σχετική δύναμη των χαρακτηριστικών των ανθρώπων έναντι των καταστάσεων στις

οποίες βρίσκονται και τα οποία λειτουργούν ως προγνωστικοί παράγοντες της συμπεριφοράς τους. Το γεγονός ότι υπάρχουν διάφοροι τρόποι να είναι κάποιος, για παράδειγμα, εξωστρεφής ή ευσυνειδητός, δείχνει ότι έχει σημασία η αξιολόγηση των ειδικότερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που είναι πιο αναλυτικά από τα χαρακτηριστικά των Πέντε Μεγάλων Παραγόντων. Κάθε ένας από τους πέντε παράγοντες καθορίζεται ιεραρχικά από συγκεκριμένες πτυχές, οι οποίες μπορούν να παρέχουν μια πιο εμπειριστατωμένη περιγραφή των προσωπικοτήτων των ανθρώπων (Πίνακας 1.4). Για παράδειγμα, η παρορμητικότητα είναι μια πτυχή του Νευρωτισμού. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προσωπικότητας που σχετίζονται με την παρορμητικότητα, όπως η αναζήτηση της συναισθηματικής διέγερσης, η αναζήτηση της καινοτομίας, η ευαισθησία στην ανταμοιβή και η άρση αναστολών, συνδέονται στενά, για παράδειγμα, με τη χρήση και την κατάχρηση ουσιών από εφήβους και ενήλικες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παρορμητικότητας είναι προγνωστικό του μειωμένου ελέγχου της συμπεριφοράς και του αυθορμητισμού σε ποικίλα περιβάλλοντα (Delić et al., 2017).

Πίνακας 1.4 Στοιχεία της κάθε κλίμακας του ΜΠΠ (Hagekull & Bohlin, 2003)

ΚΛΙΜΑΚΑ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ
Εξωστρέφεια	Ενεργητικός, ομιλητικός, τολμηρός, κεφάλτος, χαρούμενος, ντροπαλός, συνεσταλμένος, ήσυχος
Συνεργατικότητα	Συνεργάσιμος, μετριόφρων, ευαίσθητος, έμπιστος, ειλικρινής, ευγενικός, υπομονετικός, επίμονος, εγωιστής, ανειλικρινής, αυταρχικός, εριστικός, ανυπότακτος
Ευσυνειδησία	Οργανωμένος, αξιόπιστος, υπεύθυνος, επιμελής, τακτικός, ανοργάνωτος, ακατάστατος, τεμπέλης, ξεχασιάρης, αμελής
Νευρωτισμός	Νευρικός, σε υπερένταση, αγχώδης, ανήσυχος, δειλός, χαλαρός, ικανοποιημένος, με αυτοπεποίθηση, υπερευαίσθητος, ήρεμος και σταθερός
Πνευματική διαθεσιμότητα	Ευφάνταστος, περίεργος, δημιουργικός, δοκιμάζει νέες δραστηριότητες

Το 2005 ο Caspi και οι συνεργάτες του ανέπτυξαν μια ταξινόμηση των ατομικών διαφορών στην προσωπικότητα για την παιδική και εφηβική ηλικία. Η ταξινόμηση αυτή περιλαμβάνει πέντε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: την Εξωστρέφεια / Θετική συναισθηματικότητα, τον Νευρωτισμό / Αρνητική συναισθηματικότητα, την

Ευσυνειδησία / Συστολή, την Συνεργατικότητα και την Διαθεσιμότητα σε εμπειρίες / Πνευματική διαθεσιμότητα. Όπως είναι φανερό, τα παραπάνω χαρακτηριστικά συνδυάζουν τις κύριες διαστάσεις που προκύπτουν από τη μελέτη της ιδιοσυγκρασίας και του ΜΠΠ για τους ενήλικες, αλλά περιλαμβάνουν και πολλά επιμέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Αρκετές έρευνες, οι οποίες βασίστηκαν στις καταγραφές των γονέων και των δασκάλων στη βαθμολόγηση κλιμάκων, στις καταγραφές των συνομηλίκων και στις περιγραφές της προσωπικότητας των παιδιών, έχουν δείξει ότι η Μεγάλη Πεντάδα είναι ένα έγκυρο εργαλείο, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο για να παρουσιάσει τις μεμονωμένες διαφορές στην προσωπικότητα των παιδιών ηλικίας 3 έως 12 ετών (Mervielde et al., 2005).

Οι Kandler, Zimmermann & McAdams (2014), ωστόσο, θέτουν υπό αμφισβήτηση την, συχνά *a-priori*, ταξινόμηση των Μεγάλων Πέντε ως τα βασικότερα χαρακτηριστικά και τα επιμέρους (μέσω του αποκλεισμού) ως δευτερεύοντα χαρακτηριστικά, ενώ έχει βρεθεί ότι και άλλες παράμετροι είναι εξίσου σημαντικές, όπως για παράδειγμα τα ενδιαφέροντα. Είναι σημαντική, λοιπόν, η επέκταση της έννοιας των «βασικών» χαρακτηριστικών, ώστε να συμπεριληφθούν περισσότερα από τα Μεγάλα Πέντε χαρακτηριστικά, ενδεχομένως με την προσθήκη περισσότερων διαστάσεων που σχετίζονται με τα κίνητρα, τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Σε μια πληθώρα θεωριών που αναπτύχθηκαν για την προσωπικότητα και τα εργαλεία μέτρησης της προσωπικότητας που κατασκευάστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, δημιουργήθηκε μια ομοφωνία γύρω από το Μοντέλο των Πέντε Παραγόντων για την προσωπικότητα.

Ορισμένοι μελετητές, όμως, υποστηρίζουν μια δομή τριών ευρύτερων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών.

1.3.2. ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ

Ο δημιουργός του παλαιότερου εναλλακτικού μοντέλου «των τριών παραγόντων» και κριτικός του ΜΠΠ, ο Hans Eysenck (1947), στο μοντέλο του που αναφέρεται ως Big Three, χρησιμοποιεί τρία κεντρικά «υπερχαρακτηριστικά» που είναι απαραίτητα

για την κατανόηση των ατομικών διαφορών της προσωπικότητας, αυτό της Εξωστρέφειας (Extroversion), του Νευρωτισμού (Neuroticism) και του Ψυχωτισμού (Psychoticism). Το μοντέλο του Eysenck και η δική του θεωρία για την προσωπικότητα υποστηρίζεται, επίσης, έντονα από μια πολύ μακρά και συνεχή έρευνα. Η αφοσίωση του Eysenck στην έρευνα για την προσωπικότητα τον έχει κάνει τον περισσότερο συχνά αναφερόμενο ψυχολόγο στον κόσμο. Ο Eysenck (1990) επισημαίνει ότι, σχεδόν όλες οι μελέτες μεγάλης κλίμακας που έχουν γίνει για την προσωπικότητα βρίσκουν α) ισοδύναμα τα τρία χαρακτηριστικά που προτείνει, β) ότι αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα βρίσκονται σε όλο τον κόσμο, γ) ότι η κατάσταση ενός ατόμου σε σχέση με τα χαρακτηριστικά είναι σταθερή διαχρονικά και δ) ότι η έρευνα για τη γενετική της προσωπικότητας υποστηρίζει τα τρία χαρακτηριστικά. Η ανάπτυξη της θεωρίας και της σχετικής έρευνας εστιάζεται στη μέτρηση. Το εργαλείο που σχετίζεται με το μοντέλο αυτό, περιλαμβάνει εκδόσεις τόσο για ενήλικες όσο και για παιδιά.

Σύμφωνα με τον Center (2006) το μοντέλο του Eysenck περιλαμβάνει μια πλούσια επεξηγηματική θεωρία που υποδηλώνει πολλές ερευνητικές υποθέσεις σε αντίθεση με το ΜΠΠ, το οποίο είναι σε μεγάλο βαθμό ένα περιγραφικό μοντέλο. Τα τρία χαρακτηριστικά του Eysenck μπορούν να αναλυθούν εν συντομία ως εξής: α) Το χαρακτηριστικό της Εξωστρέφειας, το οποίο αντιπροσωπεύεται από μια διπολική κλίμακα που από τη μία άκρη έχει την κοινωνικότητα και την αναζήτηση συναισθηματικής διέγερσης και από την άλλη την κοινωνική απομόνωση, την επιφυλακτικότητα και την αποφυγή της διέγερσης. Τα εξωστρεφή άτομα φυσικά έχουν χαμηλότερο επίπεδο διέγερσης συγκριτικά με τα εσωστρεφή, γεγονός που προκαλεί τα εξωστρεφή άτομα να αναζητήσουν διέγερση για να αυξήσουν το επίπεδο διέγερσής τους. Αντίθετα, το φυσικά υψηλό επίπεδο διέγερσης των εσωστρεφών ατόμων τους αναγκάζει να αποφεύγουν τη διέγερση όσο το δυνατόν περισσότερο. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι εσωστρεφείς τείνουν να αρέσκονται σε ήσυχες δραστηριότητες, ενώ οι εξωστρεφείς σε δραστηριότητες τόνωσης. Αυτό το χαρακτηριστικό γνώρισμα συνδέεται με τα βασικά επίπεδα διέγερσης στο νεοφλοιό του εγκεφάλου. β) Το χαρακτηριστικό του Νευρωτισμού, το οποίο έχει στο ένα άκρο τη συναισθηματική αστάθεια και τον αυθορμητισμό και στο άλλο άκρο την λογική και τη σκεπτικότητα. Αυτό το χαρακτηριστικό σχετίζεται με το

βαθμό αντίδρασης του ατόμου στα συναισθηματικά ερεθίσματα. Τα άτομα με υψηλό Νευρωτισμό τείνουν να έχουν ένα εξαιρετικά δραστήριο αυτόνομο νευρικό σύστημα, καθιστώντας τους συναισθηματικά ασταθή. Αντίθετα, το αυτόνομο νευρικό σύστημα ατόμων με χαμηλό επίπεδο Νευρωτισμού δεν είναι πολύ δραστήριο και επομένως τα άτομα αυτά είναι πιο συναισθηματικά σταθερά. Το όνομα αυτού του χαρακτηριστικού βασίζεται στην ευαισθησία των ατόμων με υψηλά επίπεδα Νευρωτισμού, σε προβλήματα που σχετίζονται με το άγχος. γ) Το χαρακτηριστικό του Ψυχωτισμού, το οποίο σ' ένα συνεχές, έχει στο ένα άκρο του την επιθετικότητα και την αποκλίνουσα σκέψη και στο άλλο, την προσοχή και την ενσυναίσθηση. Τα άτομα με υψηλό Ψυχωτισμό τείνουν να αγνοούν την κοινή λογική και να συμπεριφέρονται παρορμητικά. Το όνομα για αυτό το χαρακτηριστικό βασίζεται στην ευαισθησία μιας σημαντικής υποομάδας ατόμων, με υψηλά επίπεδα Ψυχωτισμού, στις ψυχωτικές διαταραχές. Αυτό το χαρακτηριστικό είναι πολυγονιδιακό και μπορεί, σε κάποιο βαθμό, να αντικατοπτρίζει την ευαισθησία της αμυγδαλής στο ανδρογόνο. Κανένα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν προορίζεται ως δείκτης ψυχοπαθολογίας. Οι κλίμακες που βασίζονται σε αυτά τα χαρακτηριστικά μετρούν τις ιδιότητες της ιδιοσυγκρασίας που σε αλληλεπίδραση με την εμπειρία διαμορφώνουν την προσωπικότητα (Sato, 2005. Center, 2006).

Εν κατακλείδι, πολλοί ερευνητές έχουν επικεντρωθεί σε ένα σύνολο βασικών χαρακτηριστικών (συνήθως το ΜΠΠ) και υποθέτουν ότι αυτά αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον.

1.3.3. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΟΝΤΕΛΩΝ

Αυτά τα δύο δομικά μοντέλα βασίστηκαν σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες και έχουν αναπαραχθεί σε αρκετούς διαφορετικούς πολιτισμούς και χώρες. Εντοπίζονται αξιοσημείωτες ομοιότητες μεταξύ των ευρύτερων διαστάσεων και παραγόντων των δομικών μοντέλων, των «μεγάλων πέντε» και των «μεγάλων τριών» που προκύπτουν από τις μελέτες προσωπικότητας (Rothbart & Ahadi, 1994).

Όπως είναι εμφανές και τα δύο έχουν Εξωστρέφεια (θετική συναισθηματικότητα - Positive Emotionality) και Νευρωτισμό (αρνητική συναισθηματικότητα - Negative Emotionality), ενώ η άρση αναστολών (Disinhibition) ή ο Ψυχωτισμός (Psychoticism)

μπορεί να θεωρηθεί ως ένας συνδυασμός των πτυχών της Συνεργατικότητας, της Ευσυνειδησίας και της Πνευματικής διαθεσιμότητας (Πίνακας 1.5) (Morizot, 2014).

Το ΜΠΠ είναι πιο αποδεκτό στο τομέα της ψυχολογίας της προσωπικότητας, επειδή επιτρέπει την ταξινόμηση ενός μεγαλύτερου αριθμού κύριων χαρακτηριστικών.

Η έρευνα για την ιδιοσυγκρασία και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας στην βρεφική και την νηπιακή ηλικία υποδεικνύει ότι ορισμένα πρωτεύοντα γνωρίσματα των Μεγάλων Πέντε Παραγόντων, δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμη σε αυτή την νεαρή ηλικία. Πράγματι, τα περισσότερα μοντέλα της προσωπικότητας των βρεφών και της πρώιμης παιδικής ηλικίας (π.χ. ευρεία και πρωταρχικά χαρακτηριστικά του δομικού μοντέλου των ιδιοτήτων της ιδιοσυγκρασίας του Rothbart) υποδηλώνουν ότι υπάρχουν τρεις και όχι πέντε ευρείες διαστάσεις, δηλαδή η θετική συναισθηματικότητα, η αρνητική συναισθηματικότητα και ο έλεγχος με προσπάθεια (effortful control), οι οποίες είναι εννοιολογικά παρόμοιες με την Εξωστρέφεια, τον Νευρωτισμό και την Ευσυνειδησία αντίστοιχα, αλλά πολλά χαρακτηριστικά που σχετίζονται τόσο με τη Συνεργατικότητα όσο και με την Πνευματική διαθεσιμότητα δεν φαίνεται να αναπτύσσονται σε αυτές τις πρώιμες ηλικίες (Morizot, 2014).

1.3.4. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΟΝΤΕΛΩΝ

Τα δύο μοντέλα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας χρησιμοποιούν ψυχομετρικά εργαλεία, τα οποία έχουν καθιερωθεί καθολικά μεταξύ διαφόρων χωρών και πολιτισμών. Η ανάπτυξη της θεωρίας και η σχετική έρευνα εστιάζεται στη μέτρηση. Τα εργαλεία που σχετίζονται με τα δύο παραπάνω μοντέλα περιλαμβάνουν εκδόσεις ενηλίκων και παιδιών και παρουσιάζονται συνοπτικά στη συνέχεια.

Πίνακας 1.5 Επισκόπηση των δύο Μοντέλων των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας (Morizot, 2014)

<p>Μοντέλο Τριών Παραγόντων (Eysenck & Wilson, 2000)</p> <p>Νευρωτισμός</p> <p>Άγχος Υποχονδρία Δυστυχία Κατωτερότητα Ενοχή Υποτακτικότητα Ψυχαναγκασμός</p> <p>Ψυχωτισμός/ Άρση αναστολών</p> <p>Σκληρή νοοτροπία Επιθετικότητα Χειριστικότητα/ Χειραγώγηση Ανάληψη κινδύνου Παρορμητικότητα Ανευθυνότητα Πρακτικότητα</p> <p>Εξωστρέφεια</p> <p>Δραστηριότητα Αναζήτηση διέγερσης Κοινωνικότητα Εκφραστικότητα Βεβαιότητα Φιλοδοξία Υπεροχή</p>	<p>Μοντέλο Πέντε Παραγόντων (McCrae & Costa, 2010)</p> <p>Νευρωτισμός</p> <p>Άγχος Αυτοσυνείδηση Κατάθλιψη Ευαλωτότητα Οργισμένη εχθρότητα Παρορμητικότητα</p> <p>Συνεργατικότητα</p> <p>Τρυφερή νοοτροπία Ακεραιότητα Εμπιστοσύνη Σεμνότητα Αλτρουισμός Συμμόρφωση</p> <p>Ευσυνειδησία</p> <p>Τάξη Ευσέβεια Αυτοπειθαρχία Περίσκεψη Επιδίωξη επιτεύγματος Ανταγωνισμός</p> <p>Εξωστρέφεια</p> <p>Δραστηριότητα Αναζήτηση ενθουσιασμού Ζωή κατ' αγέλας Θετικά αισθήματα Βεβαιότητα Ζεστασιά</p> <p>Πνευματική διαθεσιμότητα</p> <p>Συναισθήματα Ιδέες Φαντασία Αναζήτηση καινοτομίας Καλαισθησία Αξίες</p>
--	---

1.3.5. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΝΕΟ

Οι παράγοντες που συνέθεσαν το αρχικό Ερωτηματολόγιο Προσωπικότητας ΝΕΟ (NEO - Personality Inventory/ NEO-PI) (Costa & McCrae, 1985) προέκυψαν αρχικά από την ανάλυση των δεδομένων αξιολόγησης. Η διαδικασία που υιοθετήθηκε κατά την ανάπτυξη του ερωτηματολογίου ήταν ο εντοπισμός ευρέων διαστάσεων προσωπικότητας βασισμένων σε πολλές ειδικότερες πτυχές της, οι οποίες

περιγράφουν την κάθε διάσταση όσο το δυνατόν πληρέστερα (Draycott & Kline, 1995). Η αναθεωρημένη έκδοση, το NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992) σχεδιάστηκε για να αξιολογεί 30 ξεχωριστά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας τα οποία ομαδοποιούνται στις Μεγάλες Πέντε ανεξάρτητες διαστάσεις του Νευρωτισμού, της Εξωστρέφειας, της Πνευματικής διαθεσιμότητας, της Συνεργατικότητας και της Ευσυνειδησίας του ΜΠΠ. Το NEO-PI-R είναι ένα έγκυρο και αξιόπιστο εργαλείο και για παιδιά και εφήβους. Το πρόσφατα αναθεωρημένο NEO-PI-3 είναι ένα από τα πιο ευρέως διαδεδομένα περιεκτικά εργαλεία μέτρησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του ΜΠΠ που έχει χρησιμοποιηθεί πιο συχνά. Έχει μεταφραστεί σε πολλές διαφορετικές γλώσσες και έχει διαπιστωθεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία του μεταξύ διαφόρων γλωσσών και πολιτισμών. Αυτό το γεγονός, αποδεικνύει με έναν τρόπο ότι τα πέντε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ΜΠΠ είναι καθολικά (McCrae & Costa, 2010).

1.3.6. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ EYSENCK

Το ερωτηματολόγιο της προσωπικότητας του Eysenck (Eysenck's Personality Questionnaire – EPQ) (Eysenck & Eysenck, 1975) σχεδιάστηκε για να αξιολογεί τις κύριες διαστάσεις της προσωπικότητας, τον Ψυχωτισμό, την Εξωστρέφεια και τον Νευρωτισμό, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Eysenck, που προέκυψαν από την εργασία αυτοαξιολόγησης που διήρκεσε, με συνέπεια, 40 χρόνια. Σε αντίθεση με την ανάπτυξη του NEO-PI, ο Eysenck έχει συσχετίσει αυτές τις διαστάσεις με τη βιολογική λειτουργία των ανθρώπων (Draycott & Kline, 1995).

Όπως έχει γίνει εμφανές, οι όροι που χαρακτηρίζουν τις μεμονωμένες διαφορές της προσωπικότητας είναι δανεισμένοι από την ψυχοπαθολογία, χαρακτηρίζουν όμως, την τυπική ψυχολογία. Αυτό, σύμφωνα με τη θεμελιώδη διατριβή του Eysenck, εξηγείται μέσα από την ουσιαστική συνέχεια μεταξύ φυσιολογικής προσωπικότητας και μη φυσιολογικής προσωπικότητας. Βασική υπόθεση του Eysenck είναι ότι η φυσιολογική προσωπικότητα περιέχει χαρακτηριστικά τα οποία στην ακραία έκφρασή τους είναι χαρακτηριστικά νευρολογικών ή ψυχιατρικών διαταραχών (Francis & Thomas, 2008).

Το αναθεωρημένο EPQ-R (Eysenck, Eysenck & Barrett, 1985) αποτελείται από 106 στοιχεία, 79 από τα οποία χρησιμοποιούνται αποκλειστικά στην αξιολόγηση του Ψυχωτισμού, της Εξωστρέφειας και του Νευρωτισμού. Η κύρια βελτίωση του EPQ-R έναντι του EPQ είναι η περαιτέρω ανάπτυξη της κλίμακας του Ψυχωτισμού καθιστώντας το περισσότερο κατάλληλο για χορήγηση σε τυπικό πληθυσμό (Draycott & Kline, 1995). Οι κλίμακες για την Εξωστρέφεια μετρούν την κοινωνικότητα και την παρορμητικότητα. Το αντίθετο της Εξωστρέφειας είναι η εσωστρέφεια. Τα άτομα που έχουν υψηλές βαθμολογίες στην κλίμακα εξωστρέφειας χαρακτηρίζονται, από τους Eysenck και Eysenck (1975) στο εγχειρίδιο του ερωτηματολογίου, ως κοινωνικά άτομα, που τους αρέσουν τα πάρτυ, έχουν πολλούς φίλους, έχουν ανάγκη από ανθρώπους να μιλάνε και προτιμούν να συναντούν ανθρώπους για να διαβάζουν από το να μελετούν μόνα τους. Οι τυπικά εξωστρεφείς λαχταρούν τον ενθουσιασμό, αρπάζουν τις ευκαιρίες, δρουν από την παρόρμηση της στιγμής, είναι ανέμελα και εύκολα άτομα. Η κλίμακα του Νευρωτισμού μετρά τη συναισθηματική αστάθεια και την υπερδραστηριότητα, και προσδιορίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που στο ένα άκρο καθορίζουν τις νευρωτικές ψυχικές διαταραχές. Το αντίθετο του Νευρωτισμού είναι η συναισθηματική σταθερότητα. Τα άτομα που βαθμολογούνται υψηλά στην κλίμακα του Νευρωτισμού χαρακτηρίζονται ως αγχωτικά και ανήσυχα άτομα, που είναι κακόκεφα και συχνά καταθλιπτικά, με πιθανές δυσκολίες στον ύπνο που υποφέρουν από διάφορες ψυχοσωματικές διαταραχές. Οι κλίμακες του Ψυχωτισμού του Eysenck προσδιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας τα οποία στο ένα άκρο ορίζουν την ψυχωτική διαταραχή. Το αντίθετο του ψυχωτισμού είναι φυσιολογική προσωπικότητα. Τα άτομα που έχουν υψηλές βαθμολογίες στην κλίμακα του Ψυχωτισμού (ως διάσταση της προσωπικότητας) χαρακτηρίζονται ως ψυχρά, απρόσωπα, εχθρικά, με έλλειψη ενσυναίσθησης, μη φιλικά, αναξιόπιστα, αδιάφορα, αλλόκοτα, απαθή, με έλλειψη διορατικότητας, παράξενα, με παρανοϊκές ιδέες, καχύποπτα. Τέλος, μια τέταρτη κλίμακα, η κλίμακα ψεύδους, εισήχθη αρχικά στη μέτρηση της προσωπικότητας για να ανιχνεύει την τάση ορισμένων υποκειμένων να ψεύδονται και να στρεβλώνουν τα αποτελέσματα στη βαθμολογία του τεστ προσωπικότητας. Στη συνέχεια, ωστόσο, η κλίμακα αυτή χρησιμοποιήθηκε και στην ερμηνεία του προφίλ της

προσωπικότητας, μετρώντας την κοινωνική συναίνεση ή την κοινωνική συμμόρφωση (Francis & Thomas, 2008).

Ευρύτερα χρησιμοποιούνται οι σύντομες εκδόσεις του ερωτηματολογίου για πρακτικούς λόγους, όπως το Ερωτηματολόγιο Προσωπικότητας του Eysenck-Αναθεωρημένη Σύντομη Μορφή (EPQR-S) και το Ερωτηματολόγιο Προσωπικότητας του Eysenck Αναθεωρημένο - Συντομογραφημένο (EPQR-A) (Sato, 2005).

Το Ερωτηματολόγιο Προσωπικότητας του Eysenck για παιδιά (JEPQ) (Eysenck & Eysenck, 1975), που αναπτύχθηκε ως παράλληλη έκδοση στο Ερωτηματολόγιο Προσωπικότητας του Eysenck (Eysenck, von Knorring & von Knorring, 1988), το 1990 αναθεωρήθηκε από τον Corulla, ο οποίος ανέπτυξε μια σύντομη μορφή του JEPQ-R (JEPQR-S), που αποτελείται από συνολικά 48 στοιχεία, 12 στοιχεία για κάθε μία από τις τέσσερις κλίμακες. Επειδή ακόμη και ένα εργαλείο των 48 στοιχείων μπορεί να είναι υπερβολικά μεγάλο σε συγκεκριμένες ερευνητικές συνθήκες, ο Francis (1996) ανέπτυξε μια συντομευμένη μορφή το JEPQR-A, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η αξιοπιστία και η εγκυρότητά του επιτρέπει τη χρήση του, μεταξύ άλλων ηλικιακών ομάδων και άλλων πολιτισμών (Scholte & De Bruyn, 2001). Για κάθε στοιχείο ο ερωτηθείς απαντά με «ναι» ή με «όχι». Μερικά παραδείγματα των στοιχείων που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο είναι τα εξής:

- Πηγαίνετε σε πάρτι και το απολαμβάνετε; (Εξωστρέφεια)
- Ανησυχείτε ότι μπορεί να συμβούν φοβερά πράγματα; (Νευρωτισμός)
- Θα απολαμβάνετε φάρσες που θα μπορούσαν να βλάψουν τους άλλους; (Ψυχωτισμός)
- Έχετε εξαπατήσει ποτέ σε ένα παιχνίδι; (Κλίμακα ψεύδους)

Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι συντελεστές στις βραχείες κλίμακες είναι εξίσου αξιόπιστοι, αποδεκτοί και συγκρίσιμοι με αυτούς στις κλίμακες της πλήρους έκδοσης (Francis & Thomas, 2008).

1.4. ΨΥΧΟΠΑΘΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

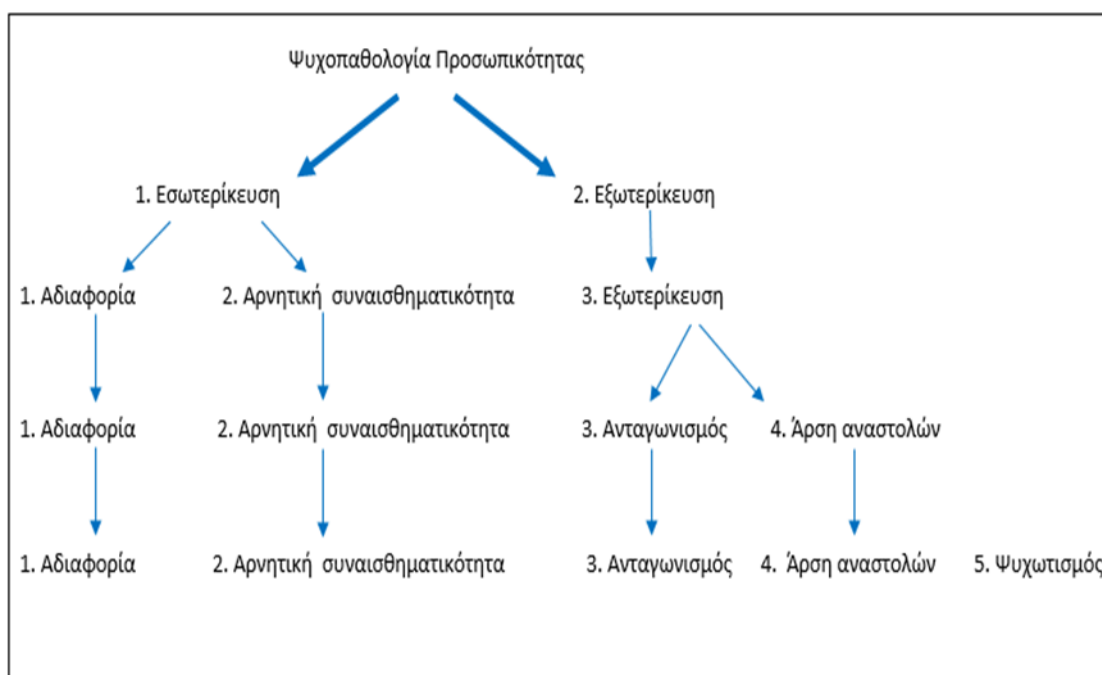
Μια από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην έρευνα για την ψυχοπαθολογία ήταν η ανακάλυψη ότι τα συμπτώματα των ψυχικών διαταραχών βρίσκονται στο ίδιο συνεχές των φυσιολογικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του ατόμου, και δεν αποτελούν ξεχωριστές διαστάσεις διαταραχών. Επομένως, πολλές μορφές ψυχοπαθολογίας μπορεί να προκύψουν από τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που υπάρχουν σε όλους τους ανθρώπους, όταν αυτά είναι ακραία και δυσλειτουργικά, όπως συμβαίνει και σε πολλές παθολογικές οργανικές καταστάσεις (π.χ. η υπέρταση). Αυτή η διαπίστωση είναι πιθανό να διευκολύνει την μελέτη των αιτιών της ψυχοπαθολογίας, αφού οτιδήποτε είναι μέχρι σήμερα γνωστό, αναφορικά με τη δομή και τα χαρακτηριστικά της φυσιολογικής προσωπικότητας, ενδέχεται να μπορεί να αξιοποιηθεί για την κατανόηση των δυσλειτουργικών συμπτωμάτων (DeYoung, Carey, Krueger & Ross, 2016).

Σε ότι αφορά στη μελέτη των παιδιών, των εφήβων και των πρώιμων διαταραχών της προσωπικότητας, υπάρχει αξιοσημείωτα λίγη έρευνα, αν και ευρέως έχει αναγνωριστεί ότι οι διαταραχές της προσωπικότητας των ενηλίκων έχουν τις ρίζες τους σε μια πληθώρα γενετικών, ιδιοσυγκρασιακών και αναπτυξιακών παραγόντων. Η ιδιοσυγκρασία και η προσωπικότητα των παιδιών και των εφήβων αποτελούν ενδεχομένως τις καλύτερες ενδείξεις για την πρόβλεψη της ανάπτυξης ή μη, μεταγενέστερα στην ενήλικη ζωή, των διαταραχών της προσωπικότητας. Η πρόσφατη βιβλιογραφία προτείνει, οι θεωρίες για την ιδιοσυγκρασία και η μελέτη για την προσωπικότητα, να αναπτύσσονται συνδυαστικά με την μελέτη της ψυχοπαθολογίας. Σήμερα πλέον, υπάρχει ανάγκη για ανάπτυξη μοντέλων τα οποία θα είναι πιο ολοκληρωμένα και θα εμπεριέχουν μια ευρύτερη εικόνα που θα δίνει έμφαση στην ιδιοσυγκρασία, στην προσωπικότητα και στην ψυχοπαθολογία κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία (De Pauw & Mervielde, 2010. Mervielde et al., 2005. Schmeck, Schlüter-Müller, Foelsch & Doering, 2013).

Στη μελέτη των Mervielde και συνεργατών (2005) αναφέρονται δύο ευρείες διαστάσεις, που μπορεί να αντιπροσωπεύουν καλύτερα την ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων, η «Εσωτερίκευση» και η «Εξωτερίκευση». Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα των Muris, Meesters & Blijlevens (2007), τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά του φόβου και του (μειωμένου) ελέγχου της προσοχής, φαίνεται να σχετίζονται

σαφέστερα με την «Εσωτερικήευση», ενώ εκείνα του θυμού / απογοήτευσης και του (μειωμένου) ελέγχου της δραστηριότητας και των αναστολών συνδέονται περισσότερο με την «Εξωτερικήευση» (Πίνακας 1.6). Η «Εξωτερικήευση» σχετίζεται περισσότερο με διαταρακτικές συμπεριφορές στην παιδική ηλικία, με την ψυχοπαθητική/αντικοινωνική διαταραχή, με την Εναντιωματική Προκλητική Διαταραχή (ΕΠΔ), με την Διαταραχή Διαγωγής (ΔΔ) και με την Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής – Υπερκινητικότητα (ΔΕΠ-Υ), ενώ η «Εσωτερικήευση» σχετίζεται με προβλήματα άγχους, κατάθλιψης, διαταραχών διάθεσης, διατροφικών διαταραχών κ.α. (Blonigen, Hicks, Krueger, Patrick, & Iacono, 2005. Wilmshurst, 2009). Η ευαισθησία των παιδιών στην ψυχοπαθολογία συνδέεται με μια ιδιοσυγκρασία που χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα αρνητικής συναισθηματικότητας και χαμηλά επίπεδα ικανότητας ελέγχου.

Πίνακας 1.6 Ένα ιεραρχικό μοντέλο της ψυχοπαθολογίας της προσωπικότητας (Krueger & Markon, 2014)

Η μελέτη της ψυχοπαθολογίας κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία έχει εμπνευστεί κατά κύριο λόγο από την επιτυχία του DSM ως συστήματος ταξινόμησης της ψυχοπαθολογίας των ενηλίκων. Παρόλο που δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα παιδιά σχολικής ηλικίας και οι έφηβοι μπορεί να υποφέρουν από ψυχιατρικές

διαταραχές, υπάρχει έντονη συζήτηση κατά πόσο οι διαταραχές αυτές μπορούν να διαγνωστούν με έγκυρα και αξιόπιστα εργαλεία στα παιδιά προσχολικής ηλικίας και στα βρέφη (Mervielde et al., 2005). Στο DSM-5 αναφέρεται ότι «οι κατηγορίες των διαταραχών της προσωπικότητας μπορούν να εφαρμοστούν σε παιδιά ή εφήβους στις σχετικά ασυνήθιστες περιπτώσεις όπου τα δυσπροσαρμοστικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου εμφανίζονται να είναι εκτεταμένα, επίμονα και δεν εξηγούνται από το συγκεκριμένο αναπτυξιακό στάδιο ή άλλη ψυχική διαταραχή» (Schmeck et al., 2013).

Μέχρι και σήμερα ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούνται ευρέως για την αξιολόγηση των συναισθηματικών και συμπεριφορικών προβλημάτων των παιδιών και των εφήβων είναι το εμπειρικό σύστημα αξιολόγησης του Achenbach (Achenbach, 1991) με την τελευταία έκδοσή του (Achenbach, Dumenci & Rescorla, 2003) που περιλαμβάνει ένα νέο σύνολο κλιμάκων, με στοιχεία από το DSM, για παιδιά προσχολικής ηλικίας (1-5 ετών) και σχολικής ηλικίας (6- 18 ετών).

Το Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών (DSM) ως σύστημα ταξινόμησης της ψυχοπαθολογίας, συμπεριέλαβε για πρώτη φορά, στην πέμπτη έκδοσή του (DSM-5), ένα εμπειρικά βασισμένο μοντέλο το οποίο μετρά τα δυσπροσαρμοστικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, το Personality Inventory for DSM-5 (PID-5) (Krueger & Markon, 2014). Σύμφωνα με το DSM τα δυσπροσαρμοστικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ορίζονται ως «διαρκή πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία είναι δύσκαμπτα και δυσπροσαρμοστικά και προκαλούν είτε σημαντική έκπτωση της λειτουργικότητας, είτε υποκειμενική έντονη ενόχληση».

Η χρήση των διαγνωστικών μεθόδων για τις διαταραχές της προσωπικότητας πριν από την ενηλικίωση έχει, επίσης, μεγάλη σημασία και για την ανάπτυξη θεραπευτικών προσεγγίσεων για την παιδική ψυχοπαθολογία με αναπτυξιακά κατάλληλες θεραπευτικές τεχνικές. Τα τελευταία χρόνια η αποδοχή των διαγνώσεων των διαταραχών προσωπικότητας στους εφήβους, έχουν ως αποτέλεσμα την σημαντική πρόοδο συγκεκριμένων ψυχοθεραπειών για τους εφήβους, με την προσαρμογή των προσεγγίσεων που αναπτύχθηκαν για τους πληθυσμούς των ενηλίκων. Σήμερα υπάρχουν πέντε προσεγγίσεις για τη θεραπεία εφήβων με διαταραχές της προσωπικότητας: Διαλεκτική Θεραπεία Συμπεριφοράς (Dialectical

Behavior Therapy DBT-A), Γνωστική - Αναλυτική Θεραπεία (Cognitive-Analytic Therapy CAT), Εκπαίδευση Ρύθμισης Συναισθημάτων για εφήβους (Emotion Regulation Training for Adolescents ERT), Θεραπεία Βασισμένη στη Νοηματικοποίηση (Mentalization Based Treatment MBT-A) και Θεραπεία Ταυτότητας για εφήβους (Adolescent Identity Treatment AIT) (Schmeck et al., 2013).

Το εργαλείο αξιολόγησης 220 θέσεων PID-5 (που εμφανίζεται στο DSM-5 στο κεφάλαιο III των Διαταραχών Προσωπικότητας) μετρά με αξιοπιστία 25 ειδικές πτυχές της δυσπροσαρμοστικής προσωπικότητας (π.χ. την συναισθηματική αστάθεια, την ανηδονία, την χειριστικότητα, την ανευθυνότητα και την εκκεντρικότητα) (Πίνακας 1.7).

Πίνακας 1.7 Ορισμοί των δυσπροσαρμοστικών πτυχών της προσωπικότητας (Krueger & Markon, 2014)

ΠΤΥΧΕΣ	ΟΡΙΣΜΟΙ
Συναισθηματική ανθεκτικότητα	Αστάθεια των συναισθηματικών εμπειριών και διάθεσης· συναισθήματα που διεγείρονται εύκολα, έντονα και/ή δυσανάλογα με τα γεγονότα και τις περιστάσεις.
Άγχος	Συναισθήματα νευρικότητας, υπερένταση ή πανικός σαν αντίδραση σε διάφορες καταστάσεις, συχνή ανησυχία για αρνητικές επιδράσεις περασμένων δυσάρεστων εμπειριών και μελλοντικών αρνητικών πιθανοτήτων, αίσθημα δειλίας και φόβου σχετικά με την αβεβαιότητα, αναμένει να συμβούν τα χειρότερα.
Ανασφάλεια αποχωρισμού	Φόβος να είναι μόνος εξαιτίας της απόρριψης και/ή του αποχωρισμού από τους σημαντικούς άλλους, έλλειψη αυτοπεποίθησης ως προς την ικανότητα του να φροντίσει τον εαυτό του, τόσο σωματικά όσο και συναισθηματικά.
Υποτακτικότητα	Προσαρμογή της συμπεριφοράς κάποιου στα πραγματικά ή υποθετικά ενδιαφέροντα και τις επιθυμίες των άλλων ακόμα κι αν αυτό είναι αντίθετο με τα ενδιαφέροντα, τις επιθυμίες και τις ανάγκες του ίδιου.
Εχθρότητα	Επίμονος ή συχνός θυμός, θυμός ή ενόχληση σαν αντίδραση σε ασήμαντα αστεία ή προσβολές, κακή, μοχθηρή και εκδικητική συμπεριφορά.
Επιμονή	Επιμονή σε εργασίες ή σε πράγματα που γίνονται με συγκεκριμένο τρόπο πολύ καιρό μετά αφού η συμπεριφορά έχει σταματήσει να είναι λειτουργική ή αποτελεσματική· η συνέχιση της ίδιας συμπεριφοράς παρά τις επαναλαμβανόμενες αποτυχίες ή τους εμφανείς λόγους διακοπής.

Απόσυρση	Προτίμηση να είναι μόνος παρά με άλλους· σιωπηλότητα σε κοινωνικές καταστάσεις· αποφυγή κοινωνικών επαφών και δραστηριοτήτων· έλλειψη έναρξης κοινωνικών επαφών
Αποφυγή οικειότητας	Αποφυγή στενών ή ρομαντικών σχέσεων, διαπροσωπικών σχέσεων και πολύ στενών σεξουαλικών σχέσεων
Ανηδονία	Έλλειψη ευχαρίστησης, εμπλοκής ή ενεργητικότητας για τις εμπειρίες της ζωής, ελλείματα στην ικανότητα να νιώσει ευχαρίστηση ή να έχει ενδιαφέρον για πράγματα.
Καταπιεστικότητα	Αίσθημα του να είναι στα «κάτω του», μίζερος, και/ή απελπισμένος· δυσκολία να επανέλθει από αυτή τη διάθεση· απαισιοδοξία για το μέλλον· διάχυτη ντροπή ή/και ενοχή· αίσθημα κατώτερης αυτοαξίας· σκέψεις αυτοκτονίας και αυτοκτονική συμπεριφορά.
Περιορισμένη συναισθηματικότητα	Μικρή αντίδραση σε συναισθηματικές καταστάσεις· περιορισμένη συναισθηματική εμπειρία και έκφραση· αδιαφορία και επιφυλακτικότητα σε κανονικά ευχάριστες καταστάσεις.
Καχυποψία	Προσδοκίες για – και ευαισθησία σε – σημάδια διαπροσωπικής κακής πρόθεσης και βλάβης· αμφιβολίες για την αφοσίωση και την πίστη των άλλων· αίσθημα κακομεταχείρισης, εκμετάλλευσης ή/και παρενόχλησης από άλλους.
Χειραγώγηση	Χρήση τεχνασμάτων για να επηρεάσει ή να ελέγξει τους άλλους· χρήση αποπλάνησης, γοητείας, κομπορρημοσύνης ή απόκτηση εύνοιας για να πετύχει τους σκοπούς του.
Δολιότητα	Ανελικρίνεια και ανεντιμότητα· παραπλανητική παρουσίαση του εαυτού· εξωραϊσμός και σκευωρία σε σχετικά γεγονότα.
Μεγαλομανία	Η πεποίθηση ότι κάποιος είναι ανώτερος από τον άλλον και αξίζει ειδική μεταχείριση· ο εγωκεντρισμός· η πεποίθηση ότι έχει περισσότερα δικαιώματα· απαξίωση προς τους άλλους
Αναζήτηση προσοχής	Εμπλοκή σε συμπεριφορά σχεδιασμένη να τραβήξει την προσοχή και να κεντρίσει τον θαυμασμό των άλλων.
Σκληρότητα	Έλλειψη ανησυχίας για τα αισθήματα και τα προβλήματα των άλλων· έλλειψη ενοχής ή τύψεων σχετικά με τις αρνητικές ή επιβλαβείς επιδράσεις των πράξεων στους άλλους.
Ανευθυνότητα	Αμέλεια για – και αποτυχία να τηρήσει – οικονομικές και άλλες υποχρεώσεις και δεσμεύσεις· έλλειψη σεβασμού για – και έλλειψη να ολοκληρώνει – συμφωνίες και υποσχέσεις· απροσεξία με την περιουσία των άλλων.

Παρορμητισμός	Δράση υπό την παρόρμηση της στιγμής σαν αντίδραση σε άμεσα ερεθίσματα· ενεργεί στιγμιαία χωρίς σχέδιο ή σκέψη για τα αποτελέσματα· δυσκολία οργάνωσης και ακολουθίας σχεδίων· μία αίσθηση επείγουσας ανάγκης και αυτοτραυματική συμπεριφορά κάτω από συναισθηματική δυσφορία.
Απροσεξία	Δυσκολία στη συγκέντρωση σε δραστηριότητες· η προσοχή αποσπάται εύκολα από εξωτερικά ερεθίσματα· δυσκολία στη διατήρηση συμπεριφοράς που εστιάζει σε ένα στόχο και συμπεριλαμβάνει σχεδιασμό και ολοκλήρωση δραστηριοτήτων.
Ανάληψη κινδύνου	Εμπλοκή σε επικίνδυνες, ριψοκίνδυνες και πιθανόν αυτοκαταστροφικές δραστηριότητες, χωρίς λόγο και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι συνέπειες· έλλειψη ανησυχίας για τους περιορισμούς και άρνηση της πραγματικότητας του προσωπικού κινδύνου· απερίσκεπτη επιδίωξη στόχων ανεξαρτήτως του επιπέδου κινδύνου που συνεπάγονται.
Άκαμπτη τελειομανία	Άκαμπτη επιμονή να είναι όλα άψογα, τέλεια, χωρίς λάθη και ελαττώματα, συμπεριλαμβανομένης και της δικής του και της επίδοσης των άλλων· θυσιάζει το χρονικό περιθώριο για να διασφαλιστεί η ορθότητα σε κάθε λεπτομέρεια· η πίστη ότι υπάρχει μόνο ένας σωστός τρόπος να κάνεις κάτι· δυσκολία στο να αλλάζει ιδέες ή/και οπτική γωνία· ανησυχία για τις λεπτομέρειες, την οργάνωση και τη σειρά.
Ασυνήθιστες πεποιθήσεις και εμπειρίες	Πεποίθηση ότι ο ίδιος έχει ασυνήθιστες ικανότητες, όπως το να διαβάζει τη σκέψη, τηλεκινησία, σύντηξη σκέψης-πράξης, ασυνήθιστες εμπειρίες της πραγματικότητας, συμπεριλαμβανομένων εμπειριών που μοιάζουν με παραισθήσεις.
Εκκεντρικότητα	Αλλόκοτη, ασυνήθιστη, περίεργη συμπεριφορά, εμφάνιση ή/και ομιλία· το να έχει κάποιος περίεργες και απρόβλεπτες σκέψεις· να λέει κάποιος ασυνήθιστα και απρεπή πράγματα.
Γνωστική και αντιληπτική δυσλειτουργία	Αλλόκοτες ή περίεργες διαδικασίες και εμπειρίες σκέψης, συμπεριλαμβανομένης της αποπροσωποποίησης, της αποπραγματοποίησης, και των διασχιστικών εμπειριών, μικτές εμπειρίες ύπνου-εγρήγορσης· εμπειρίες ελέγχου σκέψης.

Οι κυριότεροι πέντε παράγοντες του PID-5 έχουν χαρακτηριστεί ως «Αρνητική συναισθηματικότητα», «Αδιαφορία», «Ανταγωνισμός», «Άρση αναστολών» και «Ψυχωτισμός» (Πίνακας 1.8). Η διάγνωση των διαταραχών της προσωπικότητας

μπορεί να γίνει μόνο αν υπάρχουν παθολογικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας σε τουλάχιστον έναν από αυτούς τους πέντε ευρείς τομείς (Schmeck et al., 2013).

Πίνακας 1.8 Ορισμοί των δυσπροσαρμοστικών διαστάσεων της προσωπικότητας (Krueger & Markon, 2014)

Τομείς	Ορισμοί
Αρνητική συναισθηματικότητα έναντι της συναισθηματικής σταθερότητας	Συχνές και έντονες εμπειρίες σε υψηλά επίπεδα από ένα ευρύ φάσμα αρνητικών συναισθημάτων (π.χ. άγχος, κατάθλιψη, ενοχή/ντροπή, ανησυχία, θυμός) και των συμπεριφορικών τους (αυτοκαταστροφή) και διαπροσωπικών τους (εξάρτηση) εκδηλώσεων.
Αδιαφορία έναντι της εξωστρέφειας	Αποφυγή κοινωνικοσυναισθηματικών εμπειριών, συμπεριλαμβανομένης της απόσυρσης από διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις (από ανέμελες, καθημερινές αλληλεπιδράσεις με φίλους ως στενές σχέσεις) και της περιορισμένης συναισθηματικής εμπειρίας και έκφρασης, ειδικά περιορισμένη ηδονική ικανότητα.
Ανταγωνισμός έναντι συνεργατικότητας	Συμπεριφορές που φέρνουν το άτομο σε αντιθέσεις με τους άλλους, συμπεριλαμβανομένης μιας υπερβολικής αίσθησης υπεροψίας και μιας σχετικής προσδοκίας για ειδική μεταχείριση, καθώς και μια σκληρή αντιπάθεια για τους άλλους, περιλαμβάνοντας άγνοια για τις ανάγκες και τα συναισθήματα των άλλων και μία ετοιμότητα να χρησιμοποιήσει τους άλλους για την ενίσχυσή του εαυτού του.
Άρση αναστολών έναντι ευσυνειδησίας	Προσανατολισμός μέσω άμεσης ικανοποίησης, οδηγώντας σε παρορμητική συμπεριφορά με γνώμονα τωρινές σκέψεις, συναισθήματα και εξωτερικά ερεθίσματα χωρίς να λαμβάνεται υπόψη παρελθοντική μάθηση ή σκέψη για μελλοντικές συνέπειες.
Ψυχωτισμός έναντι διαύγειας	Επιδεικνύοντας ένα μεγάλο εύρος από πολιτισμικά ασυμβίβαστες παράξενες, εκκεντρικές ή ασυνήθιστες συμπεριφορές και γνωστικές λειτουργίες, συμπεριλαμβανομένων της διαδικασίας (αντίληψη, διάσταση) και του περιεχομένου (πεποιθήσεις).

Αυτά τα 25 στοιχεία της δυσπροσαρμοστικής προσωπικότητας που μετρήθηκαν από το PID-5, φαίνεται ότι αντιπροσωπεύουν τα άκρα του ΜΠΠ της προσωπικότητας, που έχει πλαισιώσει εκτεταμένα την έρευνα στον τομέα της προσωπικότητας και των ατομικών διαφορών τα τελευταία χρόνια (Krueger & Markon, 2014). Οι σχέσεις μεταξύ του ΜΠΠ και των κοινών διαταραχών προσωπικότητας δείχνουν ότι οι περισσότερες διαταραχές της προσωπικότητας χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα

Νευρωτισμού και χαμηλά επίπεδα Συνεργατικότητας, ενώ η Εξωστρέφεια και η Ευσυνειδησία διαφέρουν ανάλογα με τις ειδικές διαταραχές προσωπικότητας (De Pauw & Mervielde, 2010). Επίσης, ο Ανταγωνισμός / τα χαμηλά επίπεδα Συνεργατικότητας και η Άρση αναστολών / χαμηλά επίπεδα Ευσυνειδησίας σχετίζονται περισσότερο με συμπεριφορές εξωτερίκευσης, ενώ η Αρνητική συναισθηματικότητα / Νευρωτισμός σχετίζεται περισσότερο με συμπτώματα εσωτερίκευσης (DeYoung et al., 2016. Sleep, Hyatt, Lamkin, Maples-Keller & Miller, 2017).

Το PID-5 είναι χρήσιμο επειδή μπορεί να μετρήσει τις διαταραχές προσωπικότητας και τα χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με αυτές (π.χ. ψυχοπάθεια), ενώ παράλληλα τις δομεί με έναν πιο εμπειρικό τρόπο. Ως εκ τούτου, γεφυρώνει τα άλλα μοντέλα προσωπικότητας στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, συνδέεται με το ΜΠΠ και χαρακτηρίζεται ως μια επέκταση του ΜΠΠ ως προς τα δυσπροσαρμοστικά χαρακτηριστικά (DeYoung et al., 2016. Widiger, 2018). Οι μελλοντικές κλινικές και ερευνητικές μελέτες που θα βασίζονται στο PID-5, θα είναι χρήσιμες, καθώς δεν θα λαμβάνουν υπόψιν τους τις κατηγοριολογικές διαγνώσεις αλλά θα βασίζονται περισσότερο στο πρότυπο των διαστάσεων των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και της ψυχοπαθολογίας (Widiger, 2018).

Το PID-5 μπορεί να μεταφορτωθεί από την ιστοσελίδα <http://www.psychiatry.org/practice/dsm/dsm5/online-assessment-measures#Personality>. Η APA υποδεικνύει σε αυτή την ιστοσελίδα ότι το PID-5 μπορεί να χρησιμοποιηθεί από κλινικούς, χωρίς την άδεια από τους ερευνητές (Krueger & Markon, 2014).

1.5. ΨΥΧΟΠΑΘΗΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Πολλές μελέτες τα τελευταία χρόνια έχουν δείξει ότι τα ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να αναγνωριστούν και να μετρηθούν κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία και έχουν αναδείξει τη σύνδεση τους τόσο με τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών, όσο και με κάποιες νευροαναπτυξιακές διαταραχές.

Για την καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης της ψυχοπαθολογίας, είναι σημαντικό να εξετάζονται οι βασικές αναπτυξιακές περίοδοι του ατόμου, που συνεπάγονται σημαντικές αλλαγές τόσο στο ίδιο άτομο όσο και στο περιβάλλον του. Όσον αφορά στην ανάπτυξη της αντικοινωνικής συμπεριφοράς και της ψυχοπάθειας, η έρευνα επικεντρώνεται στις κρίσιμες περιόδους της πρώιμης παιδικής ηλικίας (προσχολική ηλικία 3-5 ετών), της προ-εφηβείας (ηλικίες 9-11 ετών) και της μέσης εφηβείας (ηλικίες 15-17 ετών), ως χρονικές περίοδοι κατά τις οποίες η αντικοινωνική συμπεριφορά κορυφώνεται και αλλάζει μορφές. Επιπλέον, αυτές οι περίοδοι σηματοδοτούν σημαντικές αλλαγές στη βιολογική και κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου. Για παράδειγμα, η περίοδος της προσχολικής ηλικίας χαρακτηρίζεται από ταχεία ανάπτυξη του εγκεφάλου, καθώς και σημαντική ανάπτυξη των συναισθηματικών και γνωστικών ικανοτήτων.

Ένα μεγάλο μέρος της έρευνας υποδηλώνει ότι η εμφάνιση προβλημάτων συμπεριφοράς στην προσχολική περίοδο μπορεί να προβλέψει την εμφάνιση σοβαρών προβλημάτων στη συμπεριφορά μεταγενέστερα στη ζωή του ατόμου, που συνδέονται με τα ψυχοπαθητικά ή αντικοινωνικά χαρακτηριστικά. Επίσης, δεδομένου ότι η έναρξη της ήβης, στην προ-εφηβική περίοδο, συμπίπτει χρονικά με την αλλαγή των κοινωνικών ρόλων, καθώς τα παιδιά περνούν λιγότερο χρόνο με τους γονείς και περισσότερο χρόνο στο σχολικό περιβάλλον, παρουσιάζεται αυξημένος κίνδυνος εμφάνισης διαταραχών τόσο εσωτερίκευσης όσο και εξωτερίκευσης. Τέλος, η μέση εφηβεία είναι μια περίοδος που η επιρροή των ομάδων των συνομηλίκων αυξάνεται και οι διαταραχές εξωτερίκευσης ή εσωτερίκευσης γίνονται πιο σοβαρές (Dotterer et al., 2017).

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών σε εφήβους και παιδιά αποτελεί ένα σημαντικό ερευνητικό θέμα. Οι διαστάσεις των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών μπορούν να εκτιμηθούν και σε πληθυσμούς που

δεν συνδέονται με την εγκληματικότητα. Η έρευνα της ψυχοπάθειας σε αυτές τις ηλικιακές ομάδες μπορεί να βοηθήσει τους κλινικούς και τους ερευνητές να αποκτήσουν γνώση των διαφορετικών διαδρομών που οδηγούν στη σοβαρή αντικοινωνική συμπεριφορά και να κατανοήσουν την αιτιολογία αυτής της σοβαρής διαταραχής της προσωπικότητας των ενηλίκων, καθώς και των προβλημάτων συμπεριφοράς γενικότερα (Somma, Borroni, Drislane, Fossati, 2016. van Baardewijk, Stegge, Andershed, Thomaes, Scholte & Vermeiren, 2008). Επίσης, οι θεωρίες που είναι βασισμένες στα χαρακτηριστικά της ψυχοπάθειας μπορούν να προωθήσουν τη μελέτη των αναπτυξιακών προδρόμων της ψυχοπάθειας (π.χ. χαρακτηριστικά σκληρότητας (callous-unemotional traits) (Frick, Ray, Thornton, & Kahn, 2014) και να διαμορφώσουν στόχους για την έγκαιρη παρέμβαση ώστε να αποτραπούν επιβλαβείς επιπτώσεις στη ζωή του ατόμου (Johnstone & Cooke, 2004. van Baardewijk et al., 2008). Για το λόγο αυτό, οι ερευνητές έχουν αναπτύξει κλίμακες και μετρήσεις ειδικά για την ψυχοπάθεια σε σχέση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και όχι σε σχέση με τις εγκληματικές συμπεριφορές, ώστε να εντοπιστούν τα βασικά στοιχεία των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών και τα δυνητικά πρόδρομα συμπτώματα, κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης.

Ο όρος «ψυχοπάθεια», παρά τις διαφορετικές αντιλήψεις που υπάρχουν γι' αυτόν, αναφέρεται συνήθως, σε μια δυσλειτουργική κατάσταση της προσωπικότητας, η οποία χαρακτηρίζεται από σημαντική απόκλιση της συμπεριφοράς, με την παρουσία συγκεκριμένων συναισθηματικών και διαπροσωπικών χαρακτηριστικών (Patrick, Fowles, & Krueger, 2009), συμπεριλαμβανομένων της έλλειψης ενσυναίσθησης, της έλλειψης τύψεων, των ρηχών συναισθημάτων, της μεγαλοπρέπειας και της κομπορρημοσύνης, συχνά στο πλαίσιο της χρόνιας αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η οποία χαρακτηρίζεται από τον ανεπαρκή έλεγχο και τον παρορμητισμό (Venables, Hall & Patrick, 2014). Η ψυχοπάθεια σύμφωνα με τους Dotterrer et al. (2017), αναφέρεται σε ένα ετερογενές σύνολο επιβλαβών, «σκοτεινών» χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, συμπεριλαμβανομένης της σαγήνης (superficial harm), της σκληρότητας, της ανευθυνότητας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς.

1.5.1. ΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΨΥΧΟΠΑΘΕΙΑΣ

Το Τριαρχικό Μοντέλο της Ψυχοπάθειας (TriPM) (Patrick et al., 2009) είναι μια έγκυρη και αξιόπιστη πρόσφατη προσέγγιση της ψυχοπάθειας που έχει ως στόχο να απαρτιώσει τις αντιθέσεις της, οι οποίες αντικατοπτρίζονται στα ιστορικά κείμενα και στα σύγχρονα μέσα αξιολόγησης, και να αντιμετωπίσει τα επίμονα ανεπίλυτα ζητήματα στον τομέα αυτό. Ένα από αυτά τα ζητήματα ήταν να διευκρινιστεί το εύρος και τα όρια της ψυχοπάθειας ως δομή και να προσδιοριστούν τα πλεονεκτήματα και οι περιορισμοί των διαφορετικών προσεγγίσεων που θα την καθιστούσαν λειτουργική στην κλινική χρήση (Patrick & Drislane, 2014). Το TriPM υποδηλώνει ότι η ψυχοπάθεια είναι συνδυασμός τριών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας: της τολμηρότητας (boldness), της άρσης αναστολών (disinhibition) και της κακίας (meanness). Οι αξιολογικές κλίμακες του TriPM εμπεριέχουν στοιχεία από τα υπάρχοντα στοιχεία για την μέτρηση της προσωπικότητας.

Η τολμηρότητα περιλαμβάνει την έλλειψη φόβου, την επιδίωξη και απόλαυση δραστηριοτήτων που συνεπάγονται κίνδυνο (ριψοκίνδυνος), την αυτοπεποίθηση, την συναισθηματική ευελιξία, την αναζήτηση της συγκίνησης και την αφοβία και την υπεροψία και όσον αφορά στην προσαρμοστική λειτουργικότητα εμφανίζει χαμηλό επίπεδο αντιδραστικότητα στο στρες, ανθεκτικότητα και κοινωνική βεβαιότητα (Patrick & Drislane, 2015. Venables et al., 2014).

Η άρση αναστολών αφορά στο χαμηλό επίπεδο ελέγχου της συμπεριφοράς, την αρνητική συναισθηματικότητα, προβλέποντας τόσο την εξωτερίκευση όσο και την εσωτερίκευση χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, συμπεριλαμβανομένης και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Επίσης, περιλαμβάνει τα προβλήματα ελέγχου, την παρορμητικότητα, την αδυναμία αυτοσυγκράτησης, την εχθρότητα και τη δυσπιστία.

Τέλος, η κακία περιλαμβάνει την ελλιπή ενσυναίσθηση, την περιφρόνηση προς τους άλλους, την εξαπάτηση, εκμετάλλευση και κακομεταχείριση, την σκληρότητα, τους ρηχούς συναισθηματικούς δεσμούς, την εχθρότητα, την κοινωνική αδιαφορία και την έλλειψη τύψεων - μεταμέλειας. Συγκεκριμένα, η κακία ενσαρκώνει ένα διαπροσωπικό στυλ ψυχρότητας και σκληρότητας και ελλιπή σύνδεση με τους άλλους, παρουσιάζοντας εννοιολογική αλληλεπικάλυψη με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας που μελετώνται σε νέους (Frick et al., 2014). Αυτά τα διαφορετικά

φαινοτυπικά συστατικά αντανακλούν ξεχωριστές αιτιολογικές και αναπτυξιακές οδούς (π.χ. η ιδιοσυγκρασιακή έλλειψη φόβου συναντάται ως υπόστρωμα της τολμηρότητας και τα ελλείμματα στην ρυθμιστική λειτουργία που εντοπίζονται στον μετωπιαίο λοβό αποτελούν τη βάση της άρσης αναστολών). Σύμφωνα με το τριαρχικό μοντέλο, αυτές οι τρεις διακριτές διαστάσεις μπορούν να εκδηλωθούν με διαφορετική ένταση και να οδηγήσουν σε διαφορετικές φαινοτυπικές εκδηλώσεις της ψυχοπάθειας, οι οποίες έχουν περιγραφεί στη βιβλιογραφία (Somma et al., 2016).

Οι μελέτες που έχουν γίνει με το TriPM υποδεικνύουν ότι η τολμηρότητα συνδέεται με υψηλά επίπεδα ναρκισσισμού και αναζήτησης συναισθηματικής διέγερσης, χαμηλά επίπεδα αρνητικής συναισθηματικότητας και μεγαλύτερη προσαρμοστική λειτουργικότητα, συμπεριλαμβανομένων υψηλών επιπέδων ευεξίας και χαμηλών επιπέδων αυτοτραυματισμού. Η άρση αναστολών έχει συνδεθεί με προβλήματα εξωτερίκευσης, όπως η παρορμητικότητα και η παραβατικότητα, με προβλήματα εσωτερίκευσης, όπως η κατάθλιψη και το άγχος και με χαμηλά επίπεδα προσαρμοστικής λειτουργικότητας, όπως αυξημένη αντιδραστικότητα στο στρες. Τέλος, η κακία έχει συσχετιστεί με προβλήματα εξωτερίκευσης, όπως η επιθετικότητα, η ανευθυνότητα και η σκληρότητα. Ωστόσο, η κακία έχει φανεί ότι συνδέεται σύνθετα με τα προβλήματα εσωτερίκευσης. Σε κάποιες μελέτες δεν αναφέρεται καμία σύνδεση, σε άλλες αναφέρονται θετικές συνδέσεις με την αδιαφορία και την κατάθλιψη και σε άλλες αρνητικές συνδέσεις με την αρνητική συναισθηματικότητα. Η κακία έχει, επίσης, συσχετιστεί με περιορισμένη προσαρμοστική λειτουργικότητα, όπως η αδυναμία κοινωνικής σύνδεσης. Συνοπτικά, η θεωρία και η εμπειρική εργασία υπογραμμίζουν τη σημασία της εξέτασης καθενός από αυτά τα τρία χαρακτηριστικά στο TriPM, καθώς κάθε χαρακτηριστικό σχετίζεται με την ευρύτερη πολυδιάστατη έννοια της ψυχοπάθειας, αλλά και κάθε χαρακτηριστικό σχετίζεται με ένα ξεχωριστό σύνολο συσχετισμών (Dotterer et al., 2017).

Πρόσφατες μελέτες που αφορούν στο πεδίο της παιδικής ψυχοπάθειας επισήμαναν την ανάγκη να μελετηθεί η εξέλιξη της ψυχοπάθειας κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του παιδιού, καθώς και οι συνιστώσες της από την πρώιμη παιδική ηλικία έως την εφηβεία. Στο πλαίσιο του TriPM, ο Patrick και οι συνάδελφοί του

(2009) υποστήριξαν ότι ένα πρώιμο «δύσκολο ταμπεραμέντο» συμβάλλει πιθανώς στην ανάπτυξη τόσο της άρσης αναστολών όσο και της κακίας. Ένα δύσκολο ταμπεραμέντο περιλαμβάνει χαρακτηριστικά και συμπεριφορές τόσο εξωτερίκευσης όσο και εσωτερίκευσης, όπως για παράδειγμα της αρνητικής συναισθηματικότητας, του ελλιπούς ελέγχου αντιδραστικότητας, της αυξημένης ευερεθιστότητας και των δυσκολιών της προσοχής. Η τολμηρότητα και η κακία θεωρείται ότι αναπτύσσονται στη βάση της πρώιμης «έλλειψης φόβου», αλλά και της αυξημένης αναζήτησης ανταμοιβής, του χαμηλού επιπέδου ανησυχίας και της μειωμένης ευαισθησίας στο στρες, τα οποία θεωρείται ότι εμποδίζουν την ανάπτυξη της συνείδησης και της ενσυναίσθησης. Παρομοίως, τα χαρακτηριστικά σκληρότητας στην παιδική ηλικία, μαζί με την έλλειψη ενσυναίσθησης και των ρηχών συναισθημάτων, προβλέπουν σοβαρές αντικοινωνικές συμπεριφορές στην ενηλικίωση. Παρόλο που οι ερευνητές έχουν διερευνήσει τη συνέχεια των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας ευρύτερα σε όλη την ανάπτυξη και έχουν συνδέσει συγκεκριμένα τα χαρακτηριστικά σκληρότητας με μεταγενέστερη αντικοινωνική συμπεριφορά, καμία προηγούμενη μελέτη δεν έχει εξετάσει προοπτικά στα παιδιά τους αναπτυξιακούς προδρόμους της τολμηρότητας, της άρσης αναστολών και της κακίας (Dotterer et al., 2017).

Η μελέτη της Dotterer και των συνεργατών της (2017) εντόπισε σταθερούς πρώιμους αναπτυξιακούς παράγοντες και συσχετισμούς της τολμηρότητας με χαμηλά επίπεδα του ελέγχου της αντιδραστικότητας, με λιγότερα χαρακτηριστικά εσωτερίκευσης και με μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Ακόμη, βρέθηκε ότι στην εφηβεία, η άρση αναστολών σχετίζεται με χαμηλά επίπεδα του ελέγχου της αντιδραστικότητας, με περισσότερα προβλήματα εξωστρέφειας και με χαρακτηριστικά εσωστρέφειας. Αν και η κακία έδειξε κάποιες αναμενόμενες συσχετίσεις (π.χ. με το χαμηλό επίπεδο προσαρμοστικής λειτουργικότητας), εντοπίστηκαν λίγοι σταθεροί πρώιμοι προγνωστικοί παράγοντες ανάπτυξης της κακίας. Ωστόσο, μόνο η τολμηρότητα έδειξε να έχει σχετική σταθερότητα, ως προς την προγνωστική αξία των πρόδρομων αναπτυξιακών παραγόντων στην πρώιμη παιδική ηλικία, στην κλίμακα του TriPM για την πρώιμη ενηλικίωση. Ως εκ τούτου, ελάχιστα είναι γνωστά για το αν οι συσχετίσεις των κλιμάκων του TriPM δείχνουν συνέχεια από την παιδική ηλικία έως την ενηλικίωση όσον αφορά την πρόβλεψη των χαρακτηριστικών του TriPM.

Πριν τη δημιουργία του TriPM για τις τρεις διαστάσεις της ψυχοπάθειας χρησιμοποιούνταν οι ακόλουθοι όροι: 1. Αλαζονικό και παραπλανητικό διαπροσωπικό στυλ (Arrogant and Deceitful Interpersonal Style) (π.χ. ψέματα, χειραγώγηση, κομπορημοσύνη και σαγήνη), 2. Ελλιπής συναισθηματική εμπειρία (Deficient Affective Experience) (π.χ. έλλειψη ενοχών και τύψεις, ρηχή συναισθηματικότητα και σκληρότητα) και 3. Παρορμητικό και ανεύθυνο στυλ συμπεριφοράς (Impulsive and Irresponsible Behavioral Style) (π.χ., παρορμητικότητα και αναζήτηση ενθουσιασμού).

Ένα έγκυρο εργαλείο που χρησιμοποιείται ευρέως για την αξιολόγηση των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών σε εφήβους είναι το Youth Psychopathic Traits Inventory (YPI) (Andershed, Kerr, Stattin, & Levander, 2002) και το Youth Psychopathic Traits Inventory-Child Version (YPI-CV) για ηλικίες 9-12 ετών (van Baardewijk et al., 2008). Αυτό είναι ένα εργαλείο αυτοαξιολόγησης που αποτελείται από 50 λήμματα, απευθύνεται στους εφήβους και μετράει τις τρεις βασικές διαστάσεις της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας. Η διάσταση που ορίζεται ως Μεγαλειώδης – Χειραγωγική (Grandiose-Manipulative dimension), η οποία αποτελείται από τέσσερις επιμέρους κλίμακες, την Ανέντιμη Γοητεία (Dishonest Charm), τα Ψέματα, τη Μεγαλοπρέπεια και την Χειραγώγηση. Η διάσταση που ορίζεται ως Σκληρότητα – Απάθεια (Calmness-Unemotional dimension), η οποία αποτελείται από τρεις υποκλίμακες, την σκληρότητα, την έλλειψη συναισθηματικότητας και την έλλειψη τύψεων και μεταμέλειας. Τέλος, η διάσταση της Παρορμητικότητας – Ανευθυνότητας (Impulsive-Irresponsible dimension), η οποία αποτελείται από τρεις υποκλίμακες, την παρορμητικότητα, την ανευθυνότητα και την αναζήτηση συγκίνησης και ενθουσιασμού. Το YPI έχει ως στόχο τη μέτρηση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και δεν αφορά αποκλειστικά την αντικοινωνική συμπεριφορά.

1.5.2. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ - CHILD PROBLEMATIC TRAITS INVENTORY (CPTI)

Ένα άλλο πολλά υποσχόμενο ερευνητικό εργαλείο μέτρησης της ψυχοπάθειας στα παιδιά και τους εφήβους (ηλικίας 3-12 ετών), δημιουργήθηκε από τους Colins και Andershed και άλλους συνεργάτες το 2014. Το Child Problematic Traits Inventory -

CPTI είναι ένα ερωτηματολόγιο 28 στοιχείων που στοχεύει στην αξιολόγηση των χαρακτηριστικών της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας σε παιδιά ηλικίας 3 - 12 ετών και βασίζεται στο μοντέλο τριών παραγόντων της ψυχοπάθειας. Αποτελείται από ένα διαπροσωπικό παράγοντα που ορίζεται ως Μεγαλειώδης – Παραπλανητικός (Grandiose–Deceitful-GD), ένα συναισθηματικό παράγοντα που ορίζεται ως Σκλήρος – Απαθής (Callous–Unemotional-CU), και ένα παράγοντα συμπεριφοράς, την Παρορμητικότητα – Ανάγκη για διέγερση (Impulsive–Need for Stimulation-INS). Οι τρεις αυτοί παράγοντες θέτουν μια ισχυρή συσχέτιση με τη δομή της ψυχοπάθειας (δηλ. την ψυχοπαθητική προσωπικότητα). Σε αυτό το σημείο, αξίζει να τονιστεί ότι τον πιο ισχυρό προγνωστικό παράγοντα για την μετέπειτα εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς, αποτελεί η αλληλεπίδραση αυτών των τριών παραγόντων του CPTI, και όχι ο κάθε ένας παράγοντας από μόνος του ξεχωριστά. Αυτό δείχνει ότι είναι σημαντικό να αξιολογούνται και οι τρεις παράγοντες οι οποίοι, από κοινού, ευνοούν την εμφάνιση της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας στην πρώιμη παιδική ηλικία. Τα περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς και τα περισσότερα αδικήματα απαντώνται στα άτομα τα οποία έχουν υψηλές βαθμολογίες και στις τρεις διαστάσεις σε σχέση με εκείνα τα άτομα που είτε έχουν χαμηλές βαθμολογίες και στις τρεις διαστάσεις, είτε έχουν υψηλές καταγραφές σε μία μόνο διάσταση από τις τρεις (Colins et al., 2014). Επίσης, οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί με το συγκεκριμένο εργαλείο έχουν αναδείξει θετικές και σημαντικές συσχετίσεις με προβλήματα συμπεριφοράς, συμπτώματα ελλειμματικής προσοχής/ υπερκινητικότητας (ΔΕΠ-Υ) και έλλειψης φόβου. Τέλος, μέσα από αυτές τις έρευνες που έχουν γίνει, προκύπτουν απόψεις ότι η ψυχοπάθεια έχει ρίζες στην πρώιμη παιδική ηλικία και ότι η ψυχοπαθητική προσωπικότητα μπορεί να αναγνωριστεί από την ηλικία των 8 ετών.

Το CPTI αποτελεί το πρώτο εργαλείο που βασίζεται στις αναφορές των γονέων και των δασκάλων (Colins, Roetman, Lopez-Romero & Andershed, 2019). Στο συγκεκριμένο εργαλείο βαθμολογούνται από τους γονείς και τους δασκάλους τα παρακάτω πεδία:

- Ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά (GD, CU, INS traits)
- Προβλήματα συμπεριφοράς και εναντιωματικές προκλητικές συμπεριφορές
- Συμπτώματα ΔΕΠ-Υ
- Ενεργητική και παθητική επιθετικότητα

- Σχεσιακή επιθετικότητα
- Έλλειψη φόβου
- Προ-κοινωνική συνδιαλλαγή με συνομηλίκους (Colins, Fanti, Larsson, Andershed, 2016).

Στον Πίνακα 1.9 δίνονται ενδεικτικά κάποια από τα στοιχεία που αποτελούν το CPTI, για την αξιολόγηση του κάθε παράγοντα.

Πίνακας 1.9 Στοιχεία των τριών παραγόντων του CPTI (Colins et al., 2016)

<p>Grandiose–Deceitful factor (GD) Λέει συχνά ψέματα για να αποφύγει προβλήματα Φαίνεται να θεωρεί τον εαυτό του ανώτερο σε σύγκριση με άλλους Συχνά ψεύδεται για να πάρει αυτό που θέλει Φαίνεται να ψεύδεται περισσότερο από τα άλλα παιδιά της ίδιας ηλικίας Φέρεται συχνά με υπεροχή και αλαζονεία προς τους άλλους Εξαναγκάζει τους άλλους να κάνουν αυτό που θέλει, συχνά τους εξαπατά Νομίζει ότι είναι καλύτερο, σε όλα σχεδόν, από όλους τους άλλους Το να λέει συχνά ψέματα φαίνεται να είναι εντελώς φυσιολογικό για αυτό</p> <p>Callous Unemotional factor (CU) Σπανίως εκφράζει συμπάθεια για τους άλλους Συνήθως δεν φαίνεται να μοιράζεται τη χαρά των άλλων και τη θλίψη Ποτέ δεν φαίνεται να έχει τύψεις για τα πράγματα που έχει κάνει Συχνά φαίνεται να είναι εντελώς αδιάφορο όταν τα άλλα παιδιά είναι αναστατωμένα Δεν αναστατώνεται όταν κάποιος έχει χτυπήσει – πληγωθεί Σπάνια μετανιώνει όταν έχει κάνει κάτι που δεν επιτρέπεται Συχνά δεν φαίνεται να νοιάζεται για το τι αισθάνονται και σκέφτονται οι άλλοι άνθρωποι Μερικές φορές φαίνεται να στερείται εντελώς της ικανότητας να αισθανθεί ενοχές και τύψεις Δεν εκφράζει ενοχές και τύψεις στην ίδια έκταση με άλλα παιδιά της ίδιας ηλικίας</p> <p>Impulsive–Need for Stimulation factor (INS) Του αρέσουν οι αλλαγές και αυτές συμβαίνουν συνεχώς Συχνά δυσκολεύεται να περιμένει την σειρά του Φαίνεται να κάνει ορισμένα πράγματα μόνο και μόνο για τον ενθουσιασμό Επιδιώκει να κάνει διαφορετικά πράγματα πολύ γρήγορα και με ανυπομονησία Συχνά κάνει πράγματα χωρίς να τα σκέφτεται προηγουμένως Συχνά σπαταλά αμέσως και δεν αποθηκεύει Φαίνεται να έχει μεγάλη ανάγκη για αλλαγή και ενθουσιασμό Δεν του αρέσει να περιμένει Φαίνεται να βαριέται γρήγορα Κουράζεται γρήγορα και θέλει να συμβαίνουν όλη την ώρα νέα πράγματα</p>
--

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΛΙΝΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η προσωπικότητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί και παραπάνω, επηρεάζει πολλαπλώς τα άτομα σε όλους τους τομείς της ζωής τους και καθ' όλη τη διάρκειά της. Αυτές οι επιρροές αφορούν τόσο στην προσαρμοστικότητα του ατόμου, όσο συμβάλλουν στην εμφάνιση κλινικών διαταραχών. Η μελέτη της προσωπικότητας μέσα από το πρίσμα των διάφορων διαταραχών μπορεί να συμβάλει στην ενίσχυση της κατανόησης των παραγόντων κινδύνου, της αιτιολογίας, της παθοφυσιολογίας, της φαινομενολογίας, της πρόγνωσης των διαταραχών και της θεραπευτικής απόκρισης. Η μελέτη της προσωπικότητας, επίσης, δίνει τη δυνατότητα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας να αποτελέσουν στόχο παρέμβασης (Lodi-Smith, Rodgers, Cunningham, Lopata & Thomeer, 2018).

Οι νευροαναπτυξιακές διαταραχές συνδέονται άμεσα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας και της προσωπικότητας. Για το λόγο αυτό, η προσωπικότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έχουν αποτελέσει συχνά αντικείμενο μελέτης συνδυαστικά με αυτές τις διαταραχές όπως είναι η Διαταραχή Φάσματος Αυτισμού - ΔΦΑ (Autism Spectrum Disorder - ASD) και η Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής και Υπερκινητικότητας – ΔΕΠ-Υ (Attention Deficit and Hyperactivity Disorder – ADHD). Επειδή η ΔΦΑ και η ΔΕΠ-Υ εμφανίζονται στην πρώιμη παιδική ηλικία, θεωρείται ότι προκαλούν σημαντικές και επίμονες μεταβολές των ψυχικών λειτουργιών και φαίνεται να εντοπίζονται αναλογίες μεταξύ αυτών των νευροαναπτυξιακών διαταραχών με τις διαταραχές της προσωπικότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της (Kerekes, Brändström, Lundström, Råstam, Nilsson & Anckarsäter, 2013).

2.1. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΦΑΣΜΑΤΟΣ ΑΥΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η Διαταραχή Φάσματος Αυτισμού - ΔΦΑ (Autism Spectrum Disorder – ASD) περιλαμβάνει ελλείμματα στην κοινωνική επικοινωνία και την κοινωνική αλληλεπίδραση και πιο συγκεκριμένα, ελλείμματα στην κοινωνική και συναισθηματική αμοιβαιότητα, ελλείμματα στις μη λεκτικές επικοινωνιακές συμπεριφορές που χρησιμοποιούνται για κοινωνική αλληλεπίδραση (π.χ. βλεμματική επαφή, εκφράσεις προσώπου), ελλείμματα στην ανάπτυξη, τη διατήρηση και την κατανόηση των σχέσεων. Επίσης, περιλαμβάνει περιορισμένα, επαναλαμβανόμενα πρότυπα συμπεριφοράς, ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων με επιμονή στην ομοιότητα, άκαμπτη προσκόλληση στις ρουτίνες και εξαιρετικά περιορισμένα, σταθερά ενδιαφέροντα (APA, 2013).

Τα άτομα με ΔΦΑ έχουν χαμηλά επίπεδα στην Εξωστρέφεια, αφού εμφανίζουν δυσκολία στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στην επικοινωνία και έχουν την τάση να αποφεύγουν την κοινωνική επαφή αντί να την επιδιώκουν ως επιβράβευση. Όσον αφορά στη Συνεργατικότητα, τα άτομα με ΔΦΑ εμφανίζουν χαμηλά επίπεδα λόγω της μειωμένης ικανότητάς τους να κατανοούν τα σημάδια που συνοδεύουν τη διαπροσωπική σχέση, δηλαδή να συσχετίζονται, να δείχνουν ενσυναίσθηση και να νιώθουν συμπόνια για τους άλλους. Επίσης, αυτά τα άτομα έχουν χαμηλό επίπεδο Ευσυνειδησίας, λόγω των ελλειμμάτων τους στην εναλλαγή κατεύθυνσης της προσοχής, τη μνήμη εργασίας, τον ανασταλτικό έλεγχο και άλλες πτυχές της αυτορρύθμισης. Η εμμονική εστίαση που παρουσιάζουν και οι περιορισμένοι τομείς του ενδιαφέροντος τους μπορεί να θέτουν εμπόδια στις γενικότερες πτυχές της Ευσυνειδησίας, όπως για παράδειγμα στην οργανωτική ικανότητα, στον προγραμματισμό και στην στοχοπροσήλωση. Τέλος, τα άτομα με ΔΦΑ έχουν υψηλά επίπεδα Νευρωτισμού, δεδομένης της τάσης τους να βιώνουν αυξημένα επίπεδα άγχους, θυμού και συναισθηματικής αστάθειας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ελλιπή συναισθηματική ρύθμιση, την ανάπτυξη προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης και την ύπαρξη διάχυτων κοινωνικών προβλημάτων, τα οποία δυνητικά διαταράσσουν το δίκτυο της κοινωνικής στήριξης και συμβάλουν στην εμφάνιση συναισθημάτων αποξένωσης και μοναξιάς. Τέλος, η σχέση της ΔΦΑ με την

Πνευματική διαθεσιμότητα είναι αδύναμη. Αυτό συμβαίνει γιατί παρ' όλο που εντοπίζονται μοναδικές μορφές δημιουργικότητας και ιδιαίτερα χόμπι σε αυτά τα άτομα, η συμπεριφορική ακαμψία και η αποστροφή της καινοτομίας, υποδηλώνουν χαμηλό επίπεδο στην Πνευματική διαθεσιμότητα (Schriber, Robins & Solomon, 2014).

Η αυξημένη παρουσία συγκεκριμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στο άτομο, έχει βρεθεί από έρευνες, ότι μπορεί να ευθύνεται, σε κάποιο βαθμό, στην εκδήλωση ΔΦΑ. Ακόμη, η ύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών έχει παρατηρηθεί και σε μέλη της οικογένειας των ατόμων με ΔΦΑ. Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται αυξημένα στους ενήλικες συγγενείς-μέλη της οικογένειας του ατόμου με ΔΦΑ είναι το άγχος, η παρορμητικότητα, η απομόνωση, η ντροπαλότητα, η υπερευαισθησία, η ευερεθιστότητα και η εκκεντρικότητα. Υπάρχουν ουσιαστικές ενδείξεις ότι μια σειρά από συμπεριφορές με κοινωνικά και επικοινωνιακά ελλείμματα, καθώς και στερεότυπες και επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές, έχουν γενετική βάση και συνιστούν αυξημένη πιθανότητα εκδήλωσης ΔΦΑ (Murphy, 2000). Η παρουσία αυτιστικών χαρακτηριστικών σε συγγενείς ατόμων με ΔΦΑ επιβεβαιώνεται και στην μελέτη του Georgiades και των συνεργατών του (2013). Τα ευρήματα αυτής της μελέτης υποδηλώνουν την εμφάνιση χαρακτηριστικών τύπου αυτισμού (που μοιάζουν δηλαδή με τον ευρύτερο φαινότυπο του αυτισμού) στο 19% των αδελφών των παιδιών με ΔΦΑ, χωρίς όμως εκείνα να πληρούν τα διαγνωστικά κριτήρια της ΔΦΑ. Καταλήγοντας, φαίνεται ότι ο μηχανισμός που προκαλεί αυτή την οικογενειακή ομοιότητα, πιθανότατα επηρεάζεται τόσο από τους γενετικούς όσο και από κοινούς περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Τα κλινικά χαρακτηριστικά της ΔΦΑ έχουν συνδεθεί με τις διαταραχές προσωπικότητας που έχουν ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό την απόσυρση, όπως για παράδειγμα η σχιζοειδική διαταραχή της προσωπικότητας, και με τα χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν αποφυγή και ακαμψία.

Τα παιδιά με ΔΦΑ έχουν πολύ περιορισμένη αυτοκατευθυντικότητα και συνεργατικότητα. Το προφίλ ιδιοσυγκρασίας τους συμπεριλαμβάνει εξαιρετικά υψηλό επίπεδο αποφυγής (δυσανάλογη ανησυχία, απαισιοδοξία, φόβο και αμφιβολία) και χαμηλό επίπεδο εξάρτησης ανταμοιβής (έλλειψη ευαισθησίας στην ανταμοιβή και ανικανότητα για τη διατήρηση εποικοδομητικών συμπεριφορών που

προκύπτουν μέσω των ενισχύσεων από κοινωνικές συνδιαλλαγές, όπως είναι τα συναισθηματικά, χιουμοριστικά ή λεκτικά σήματα) (Kerekes et al., 2013). Σε παρόμοια συμπεράσματα είχαν καταλήξει και οι Soderstrom, Rastam & Gillberg το 2002 στη δική τους έρευνα με συμμετέχοντες άτομα με Asperger.

Από μια άλλη έρευνα, επίσης, προέκυψαν αξιοσημείωτα συμπεράσματα, αναφορικά με την ψυχοπαθολογία των ατόμων με ΔΦΑ. Στην εφηβεία τα κορίτσια με ΔΦΑ εμφάνιζαν περισσότερα συμπτώματα εσωτερίκευσης από τα αγόρια με ΔΦΑ και τα τυπικά κορίτσια, καθώς και περισσότερα συμπτώματα κατάθλιψης από τα τυπικά κορίτσια. Τα κορίτσια ηλικίας 8-18 ετών με ΔΦΑ μοιάζουν περισσότερο με τα αγόρια με ΔΦΑ όσον αφορά τις γλωσσικές και κοινωνικές δεξιότητες και όχι με τα τυπικά κορίτσια της ίδιας ηλικίας και φαίνεται πως έχουν αυξημένο κίνδυνο για συμπτώματα που σχετίζονται με το συναίσθημα κατά την εφηβεία (Solomon, Miller, Taylor, Hinshaw & Carter, 2012).

2.1.1. ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ – ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΦΑΣΜΑΤΟΣ ΑΥΤΙΣΜΟΥ

Είναι γνωστό πως τόσο στα άτομα με ΔΦΑ και όσο και στα άτομα με χαρακτηριστικά σκληρότητας εντοπίζονται ελλείμματα στην ενσυναίσθηση (Klarwijk et al., 2015. Georgiou, Demetriou & Fanti, 2019).

Η ενσυναίσθηση είναι μια σύνθετη έννοια που ορίζεται ως μια συναισθηματική αντίδραση ενός ατόμου, η οποία προέρχεται από τη συναισθηματική κατάσταση ενός άλλου και είναι σύμφωνη με αυτή (Zych, Ttofi & Farrington, 2016). Δηλώνει, δηλαδή, την ικανότητα του ατόμου να αισθάνεται και να κατανοεί την πραγματική ή την αναμενόμενη συναισθηματική κατάσταση των άλλων ανθρώπων. Είναι απαραίτητη για τις ανθρώπινες κοινωνικές συνδιαλλαγές και την καθημερινή αλληλεπίδραση των ατόμων (Georgiou et al., 2019). Είναι σημαντική η διάκριση της ενσυναίσθησης σε δύο βασικούς άξονες: τη γνωστική και τη συναισθηματική ενσυναίσθηση, οι οποίες είναι δυνητικά ξεχωριστές και διακριτές μεταξύ τους. Η «γνωστική ενσυναίσθηση» αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αναγνωρίζει με ακρίβεια τα συναισθήματα (αναγνώριση συναισθημάτων) και να κατανοεί γιατί οι άνθρωποι αισθάνονται με τον τρόπο με τον οποίο αισθάνονται (κατανόηση συναισθημάτων ή

γνωστική προοπτική), δηλαδή το «πώς» και το «γιατί» των συναισθημάτων του άλλου ατόμου. Η γνωστική ενσυναίσθηση, η οποία σχετίζεται, επίσης, με την έννοια της «Θεωρίας του Νου», ορίζεται ως η ικανότητα του ατόμου να διαφοροποιεί τις ψυχικές του καταστάσεις από εκείνες των άλλων, συμπεριλαμβανομένων των πεποιθήσεων, των προθέσεων, των συναισθημάτων και των γνώσεων. Η «συναισθηματική ενσυναίσθηση» αναφέρεται στην διέγερση ως απάντηση στα συναισθήματα των άλλων ή στην ικανότητα συντονισμού με τα συναισθήματα που εκφράζουν οι άλλοι, δηλαδή να νιώθει το άτομο αυτό που νιώθει ο άλλος. Τόσο οι γνωστικές όσο και οι συναισθηματικές διαδικασίες είναι σημαντικές για την ανάπτυξη μιας αίσθησης ανησυχίας για τους άλλους. Στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης φαίνεται ότι τα συστατικά της συναισθηματικής ενσυναίσθησης εμφανίζονται πριν από τα στοιχεία της γνωστικής ενσυναίσθησης. Αυτό φαίνεται, καθώς τα βρέφη δείχνουν δυσφορία όταν εκτίθενται σε κλάματα άλλων βρεφών (συναισθηματική μόλυνση) και παρέχουν παρηγοριά όταν βλέπουν τους άλλους σε κατάσταση θλίψης, παρότι δεν έχουν λάβει εξωτερικές προτροπές ή ανταμοιβές για κάτι τέτοιο. Η ικανότητα αναγνώρισης και ανταπόκρισης στις δυσκολίες των άλλων με ενσυναισθητικό τρόπο στα παιδιά πραγματοποιείται προτού αναπτύξουν την αίσθηση του εαυτού, η οποία απαιτείται για τη γνωστική ενσυναίσθηση. Το γεγονός ότι η συναισθηματική ενσυναίσθηση και η βοηθητική συμπεριφορά εμφανίζονται τόσο νωρίς στα βρέφη υποδηλώνει ότι η ανθρώπινη ηθική έχει μια εξελικτική βάση παρέχοντας ένα ενσωματωμένο σύνολο ικανοτήτων και κινήτρων για βοήθεια και συνεργασία με τους άλλους, ως μέσο επιβίωσης. Η γνωστική ενσυναίσθηση εμφανίζεται λίγο αργότερα, περίπου στην ηλικία των 2 ετών, όταν τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις διαφορετικές ψυχικές καταστάσεις και μπορούν να τις αποδώσουν σε άλλους. Από την ηλικία των 4 ετών, τα παιδιά αντιλαμβάνονται ότι η αντίληψη και τα συναισθήματα των άλλων σχετικά με τα γεγονότα μπορεί να διαφέρουν από τα δικά τους (Allen & Jones, 2018).

Τα χαρακτηριστικά σκληρότητας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εμφανίζουν ισχυρή συσχέτιση με την αντικοινωνική – ψυχοπαθητική συμπεριφορά και περιλαμβάνουν την σκληρότητα και την απάθεια. Κάποια παιδιά εμφανίζουν χαρακτηριστικά σκληρότητας, όπως χαμηλά επίπεδα συναισθηματικότητας, έλλειψη ενσυναίσθησης και έλλειψη ενοχής όταν ενοχλούν ή βλάπτουν τους άλλους. Τα χαρακτηριστικά

σκληρότητας θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως το αντίθετο της ενσυναίσθησης (Zych et al., 2016). Σήμερα υπάρχουν πολλές αποδείξεις ότι οι νέοι με αντικοινωνική συμπεριφορά διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο αρνητικών επιπτώσεων στη ζωή τους (δυσκολία δημιουργίας σχέσεων, εγκληματικές ενέργειες κ.α.) εάν ταυτόχρονα διαθέτουν και υψηλά επίπεδα χαρακτηριστικών σκληρότητας (1% του πληθυσμού με αντικοινωνική συμπεριφορά). Στην περίπτωση αυτή η αντικοινωνική συμπεριφορά είναι πιο σοβαρή και πιο επίμονη στην πάροδο του χρόνου, απ' ότι συμβαίνει με την περίπτωση των αντικοινωνικών νέων που έχουν χαμηλά επίπεδα χαρακτηριστικών σκληρότητας. Ως εκ τούτου, τα χαρακτηριστικά σκληρότητας θεωρούνται ως η παιδική εκδοχή των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών σε ενήλικες (Allen & Jones, 2018).

Οι ενήλικες με ψυχοπαθητικά γνωρίσματα μπορεί να έχουν την ικανότητα να καταλάβουν γιατί οι άλλοι άνθρωποι αισθάνονται με τον τρόπο που αισθάνονται (γνωστική ενσυναίσθηση), αλλά απλώς δεν νοιάζονται για τη δυσφορία τους (συναισθηματική ενσυναίσθηση). Η ίδια «συναισθηματική αποσύνδεση» παρατηρείται και σε παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας. Υπάρχουν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη ελλειμμάτων στην συναισθηματική ενσυναίσθηση σε παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας, όπως εξήχθησαν μέσα από τις έρευνες που έγιναν, οι οποίες κατέγραφαν τον καρδιακό ρυθμό και τις εγκεφαλικές αντιδράσεις (Klarwijk et al., 2015. Allen & Jones, 2018).

Τα παιδιά με ΔΦΑ και τα παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας έχουν παρόμοια συμπεριφορά, δηλαδή δείχνουν μειωμένη ενσυναίσθηση και αυξημένη επιθετική και αντικοινωνική συμπεριφορά. Τα ελλείμματα στη βλεμματική επαφή και στην αναγνώριση των συναισθημάτων παρατηρούνται και στις δύο ομάδες. Αυτές οι ομοιότητες δημιούργησαν προβληματισμούς ως προς το εάν τα παιδιά με ΔΦΑ και / ή τα παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας μπορεί να λάβουν λανθασμένη διάγνωση και κατά συνέπεια να λάβουν μια θεραπεία που δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους. Η διάκριση μεταξύ γνωστικής και συναισθηματικής ενσυναίσθησης μπορεί να βοηθήσει ως προς τη διαφοροποίηση αυτών των δύο ομάδων. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά με ΔΦΑ παρουσιάζουν δυσκολία ως προς την ικανότητα να αναγνωρίζουν τις σκέψεις των άλλων και τις εκφράσεις των συναισθημάτων που αποτυπώνονται στο πρόσωπό τους και ως προς την ικανότητα που αφορά στην

«Θεωρία του Νου». Ωστόσο, σε αντίθεση με τα παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας, τα παιδιά με ΔΦΑ έχουν μια φυσιολογική, υγιή ικανότητα να ανταποκρίνονται με ευαισθησία στα συναισθήματα των άλλων. Συνεπώς, η διαφορά μεταξύ αυτών των δύο ομάδων, φαίνεται να βρίσκεται στο «συναίσθημα» έναντι της «γνώσης». Τα παιδιά με ΔΦΑ έχουν φυσιολογική συναισθηματική ανταπόκριση στις δυσκολίες των άλλων (συναισθηματική ενσυναίσθηση), αλλά μπορεί να εμφανίζουν έλλειψη ανησυχίας λόγω των δυσκολιών τους στην κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων (γνωστική ενσυναίσθηση), ενώ αντίθετα τα παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας κατανοούν πώς και γιατί οι άλλοι αισθάνονται με τον τρόπο με τον οποίο αισθάνονται (γνωστική ενσυναίσθηση), ωστόσο παρουσιάζουν έλλειψη ανησυχίας για τα συναισθήματά τους (συναισθηματική ενσυναίσθηση) (Allen & Jones, 2018. Georgiou et al., 2019).

Συμπερασματικά, τα χαρακτηριστικά των παιδιών με ΔΦΑ με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας φαίνονται να είναι επιφανειακά παρόμοια, όμως η σχέση τους και η ομοιότητά τους είναι αιτιολογικά ανεξάρτητη για τη συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών με ΔΦΑ (Svensson et al., 2018). Οι περιορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες τα χαρακτηριστικά σκληρότητας και η ΔΦΑ συνυπάρχουν, είναι σε ορισμένες έρευνες που αυτά συναντώνται σε μια μικρή ομάδα παιδιών με σοβαρή αντικοινωνική συμπεριφορά. Οι έρευνες σε αυτό το πεδίο έκαναν περισσότερο ξεκάθαρο το πώς τα παιδιά με χαρακτηριστικά σκληρότητας και τα παιδιά με ΔΦΑ μπορεί να συμπεριφέρονται με παρόμοιο τρόπο, αλλά για διαφορετικούς λόγους. Οποσδήποτε φυσικά, απαιτείται ευρύτερη έρευνα για να κατανοηθούν περισσότερο τα διαφορετικά προφίλ της ενσυναίσθησης, να βρεθεί ο καλληλότερος τρόπος ώστε να βοηθηθούν τα παιδιά με αλληλεπικαλυπτόμενες δυσκολίες και να ενισχυθούν οι ήδη υπάρχουσες ή να αναπτυχθούν νέες αποτελεσματικές παρεμβάσεις (Allen & Jones, 2018. Georgiou et al., 2019).

2.2. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ-ΥΠΕΡΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η ΔΕΠ-Υ εκδηλώνεται ως δυσκολία στη συγκέντρωση της προσοχής, με (ή συχνά χωρίς) υπερδραστήρια και παρορμητική συμπεριφορά. Τα διαγνωστικά κριτήρια απαιτούν την ύπαρξη σαφών ενδείξεων ότι τα συμπτώματα των υπερβολικών επιπέδων διάσπασης προσοχής και υπερκινητικότητας/παρορμητικότητας παρεμβαίνουν ή μειώνουν την ποιότητα την κοινωνικής, ακαδημαϊκής ή επαγγελματικής λειτουργικότητας του ατόμου (APA, 2013).

Οι κλινικές περιγραφές της ΔΕΠ-Υ σε παιδιά και εφήβους περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα της Οριακής Διαταραχής της Προσωπικότητας και της Αντικοινωνικής Διαταραχής της Προσωπικότητας, όπως η αντικοινωνική στάση που εκδηλώνουν απέναντι στους άλλους, η παρορμητικότητα και η συναισθηματική δυσλειτουργία (Kerekes et al., 2013). Σε μελέτες παιδιών με ΔΕΠ-Υ, τα συμπτώματα της ΔΕΠ-Υ έχουν συνδεθεί με ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, όπως ο χαμηλός έλεγχος αντίδρασης, η χαμηλή ανθεκτικότητα και ο χαμηλός έλεγχος με προσπάθεια (He, Antshel, Biederman & Faraone, 2015). Τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ χαρακτηρίζονται από χαμηλά επίπεδα Ευσυνειδησίας και Συνεργατικότητας, χαμηλό επίπεδο ελέγχου με προσπάθεια, καθώς επίσης και χαμηλό έλεγχο αντίδρασης, υψηλά επίπεδα Εξωστρέφειας, Νευρωτισμού και αρνητικής συναισθηματικότητας (Martel, Nigg & von Eye, 2009). Η αναζήτηση της καινοτομίας στα άτομα με ΔΕΠ-Υ βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα και η επιμονή βρίσκεται χαμηλά επίπεδα. Έχει βρεθεί, ακόμη, ότι η εξάρτηση ανταμοιβής είναι επίσης χαμηλή σε συνδυασμό με την ανωριμότητα (χαμηλή αυτοκατευθυντικότητα και συνεργατικότητα). Η υψηλή αναζήτηση καινοτομίας στη ΔΕΠ-Υ έχει συνδεθεί ειδικά με την παρορμητικότητα / υπερκινητικότητα και όχι με τα προβλήματα της απροσεξίας. Επίσης, η ΔΕΠ-Υ εμφανίζει χαρακτηριστικά όπως η παρορμητικότητα, η σύγχυση, η ανησυχία και η νευρικότητα. Αυτά τα χαρακτηριστικά συνήθως αναφέρονται στη νευρογνωστική βιβλιογραφία ως ανεπαρκείς «εκτελεστικές λειτουργίες». Τα νευρογνωστικά χαρακτηριστικά που προκαλούν τη ΔΕΠ-Υ (έλλειψη προσοχής, αυξημένη ανάγκη για διέγερση και άρση αναστολών), δημιουργούν ταυτόχρονα την διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Τέλος, ο διαφορετικός ρυθμός ωρίμανσης

των παιδιών με ΔΕΠ-Υ συμβάλλει στην ετερογένεια αυτής της ομάδας σε ό, τι αφορά στην πραγματική δυσλειτουργία, τον ανεπαρκή έλεγχο της συμπεριφοράς και τα υποκείμενα νευροαναπτυξιακά προβλήματα (Kerekes et al., 2013).

Η υπόθεση πως τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ αποτελούν ένα ευρύ φάσμα και παρουσιάζουν διαφορετικό προφίλ χαρακτηριστικών, έχει αναδειχθεί και από τους De Pauw & Mervielde (2011). Στις δικές τους έρευνες καταγράφηκαν χαμηλότερα επίπεδα στον έλεγχο με προσπάθεια, στην Ευσυνειδησία, και στη συναισθηματική σταθερότητα, υψηλότερα επίπεδα στη δραστηριότητα και στην αρνητική συναισθηματικότητα, αλλά παρόμοια επίπεδα της Εξωστρέφειας και της ντροπαλότητας. Αυτές οι αποκλίσεις και συνάφειες μεταξύ των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και των δυσπροσαρμοστικών χαρακτηριστικών, υποδεικνύουν αλλά και συνθέτουν τις διεργασίες που ρυθμίζουν την προβληματική συμπεριφορά στα παιδιά (με ή χωρίς ΔΕΠ-Υ). Οι ερευνητές αυτοί τεκμηριώνουν, επίσης, την αξία μιας προσέγγισης η οποία θα αξιολογεί τόσο τα χαρακτηριστικά ιδιοσυγκρασίας όσο και την προσωπικότητα, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της ΔΕΠ-Υ και παράλληλα θα προβλέπει και θα εξηγεί τα διάφορα επίπεδα προβληματικών συμπεριφορών αυτών των παιδιών.

Τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ, φαίνεται αφενός ότι διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο και για εξωτερίκευση και για εσωτερίκευση προβλημάτων, αφετέρου η συμμετοχή της ιδιοσυγκρασίας και της προσωπικότητας είναι ισχυρή. Για το λόγο αυτό, τα «θετικά» χαρακτηριστικά που προκύπτουν από αυτές τις διεργασίες, είναι σημαντικό να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στη θεραπευτική αντιμετώπιση. Για παράδειγμα, η αναζήτηση καινοτομίας, που αναφέρθηκε προηγουμένως, ενσωματώνει επίσης, και πολλά «θετικά» χαρακτηριστικά, όπως η περιέργεια, η επιθυμία να εξερευνήσει το άγνωστο, η γενναιοδωρία και η αυθόρμητη εξωστρέφεια σε κοινωνικές καταστάσεις. Τα «θετικά» αυτά χαρακτηριστικά που διαμορφώνονται από την αναζήτηση της καινοτομίας θα μπορούσαν να ενισχυθούν στη θεραπεία (Kerekes et al., 2013). Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας θα πρέπει να εξετάζονται ευρέως από τη νευροψυχιατρική και θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην έρευνα για την προσωπικότητα και στην κλινική πράξη (Kerekes et al., 2013).

Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας στα άτομα με ΔΕΠ-Υ, παίζουν ξεχωριστό και σημαντικό ρόλο τόσο για την ποιότητα της ζωής τους όσο και για την λειτουργικότητά τους στην ενήλικη ζωή, πέρα από αυτόν τον ρόλο που κατέχει η

επίδραση των συμπτωμάτων της ίδιας της διαταραχής. Η θεραπευτική παρέμβαση στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, σε ενήλικες με ΔΕΠ-Υ, έχει βρεθεί ότι μπορεί να βελτιώσει την ποιότητα ζωής και να αυξήσει τη λειτουργικότητά τους (He et al., 2015).

Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας συνδέονται ποικιλοτρόπως με τα συμπτώματα. Ο αντιδραστικός έλεγχος σχετίζεται με την υπερκινητικότητα-παρορμητικότητα. Η αρνητική συναισθηματικότητα σχετίζεται με την εναντιωματικότητα και την προκλητικότητα. Η ανθεκτικότητα συνδέεται κυρίως, με την έλλειψη προσοχής-αποδιοργάνωσης. Επομένως, τα προβλήματα αυτορρύθμισης συμβάλλουν στην εμφάνιση συμπτωμάτων έλλειψης προσοχής και στην αποδιοργάνωση, τα προβλήματα στον έλεγχο της αντιδραστικότητας και των κινήτρων συμβάλλουν στην εμφάνιση υπερκινητικότητας-παρορμητικότητας. Τα παιδιά με ελλείμματα αυτορρύθμισης και αντιδραστικό στυλ έχουν υψηλό κίνδυνο εμφάνισης της ΔΕΠ-Υ (Martel & Nigg, 2006).

Στην έρευνα του Martel (2016) διερευνήθηκε με ποιο τρόπο μια προσέγγιση που χρησιμοποιεί χαρακτηριστικά διάθεσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση της ετερογένειας της ΔΕΠ-Υ. Προτάθηκε, λοιπόν, ο διαχωρισμός των μικρών παιδιών 3-6 ετών με ΔΕΠ-Υ σε 3 υποομάδες. Η πρώτη ομάδα αφορά στον χαμηλό έλεγχο, η δεύτερη στην υψηλή εξωστρέφεια και η τρίτη στην υψηλή αρνητική συναισθηματικότητα. Οι ομάδες αυτές αξιολογήθηκαν μέσα από τις αναφορές που έκαναν οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί. Οι ομάδες του χαμηλού ελέγχου και του υψηλού επιπέδου εξωστρέφειας εμφάνισαν αυξημένα συμπτώματα υπερκινητικότητας/ παρορμητικότητας και εναντιωματικής προκλητικής διαταραχής (ΕΠΔ). Η ομάδα του χαμηλού ελέγχου εμφάνισε τα χαμηλότερα επίπεδα στην αναστολή της απόκρισης ενώ η ομάδα της υψηλής εξωστρέφειας εμφάνισε τα χαμηλότερα επίπεδα στη μνήμη εργασίας. Επιπλέον, η ομάδα της υψηλής εξωστρέφειας εμφάνισε μεγαλύτερη επιθετικότητα και αυξανόμενα επίπεδα υπερκινητικότητας/ παρορμητικότητας και συμπτωμάτων ΕΠΔ με την πάροδο του χρόνου. Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ομάδα των μικρών παιδιών με ΔΕΠ-Υ και υψηλά επίπεδα εξωστρέφειας μπορεί να διατρέχει ιδιαίτερο κίνδυνο για ψυχοπαθολογική συννοσηρότητα και μετέπειτα

επιδείνωση των συμπτωμάτων της ΔΕΠ-Υ, καθώς επίσης, και στο ότι η Εξωστρέφεια θα μπορούσε να είναι ένα πρώιμος δείκτης εμφάνισης της ΔΕΠ-Υ.

Είναι γνωστό από διαχρονικές μελέτες ότι τα συμπτώματα που έχουν τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ, στις περισσότερες περιπτώσεις, εμμένουν και στην εφηβεία και στην ενήλικη ζωή τους. Η ΔΕΠ-Υ και ο βαθμός στον οποίο τα συμπτώματά της επιμένουν στην εφηβεία μπορεί να συνδέονται στενά με τη δομή της προσωπικότητας. Αυτό αποδεικνύεται από τα αποτελέσματα που βρέθηκαν κατά τις συσχετίσεις της ΔΕΠ-Υ με το ερωτηματολόγιο NEO-PI της έρευνας των Miller, Miller, Newcorn & Halperin (2008). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ από την παιδική ηλικία, εμφανίζουν χαμηλές βαθμολογίες στην Ευσυνειδησία, στην εφηβεία και στη νεαρή ενήλικη ζωή - ανεξάρτητα από το βαθμό επιμονής των συμπτωμάτων της ΔΕΠ-Υ. Αντίθετα, ο Νευρωτισμός και η Συνεργατικότητα είναι πιο στενά συνδεδεμένες με τους εφήβους. Στους εφήβους, που συνεχίζουν να πληρούν τα διαγνωστικά κριτήρια της ΔΕΠ-Υ, παρουσιάζονται μειωμένα επίπεδα στη Συνεργατικότητα και αυξημένα επίπεδα στο Νευρωτισμό, σε σύγκριση με τους εφήβους στους οποίους έχουν μετριάσει τα συμπτώματα της ΔΕΠ-Υ και με τους εφήβους που δεν είχαν ποτέ διαγνωστεί με αυτή τη διαταραχή. Επίσης, τα παιδιά με ΕΠΔ εμφανίζουν μειωμένα επίπεδα Συνεργατικότητας. Τα άτομα με επίμονα συμπτώματα της ΔΕΠ-Υ, τα οποία έχουν διαγνωστεί στην παιδική ηλικία, έχουν διαφορετικές δομές προσωπικότητας από άτομα των οποίων η εκδήλωση της ΔΕΠ-Υ μετριάστηκε στην εφηβεία και από άτομα που δεν είχαν ποτέ διαγνωστεί με ΔΕΠ-Υ. Αυτό που δεν είναι σαφές είναι πώς αυτές οι δομές επηρεάζουν και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης. Γι' αυτό μελλοντικές μελέτες για τη ΔΕΠ-Υ και τη δομή της προσωπικότητας θα προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ αυτών των δομών σε πολλαπλά χρονικά σημεία.

2.2.1. ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ-ΥΠΕΡΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΔΙΑΓΩΓΗΣ

Η ΔΕΠ-Υ και η Διαταραχή Διαγωγής - ΔΔ (conduct disorder - CD) είναι κοινές διαταραχές εξωτερίκευσης. Πολλές μελέτες έχουν δείξει σημαντική επικάλυψη μεταξύ των προβλημάτων της ΔΔ και των νευροαναπτυξιακών διαταραχών, όπως η

ΔΕΠ-Υ. Οι έρευνες μέχρι σήμερα έχουν καταδείξει ότι και οι δύο αυτές διαταραχές συνδέονται διαχρονικά με ανεπιθύμητες επιπτώσεις όσον αφορά στην υγεία και στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή αυτών των ατόμων. Ωστόσο, δεν υπάρχουν συστηματικές αναθεωρήσεις που εξετάζουν όλα τα διαθέσιμα στοιχεία και τις αποδείξεις που συνδέουν τη ΔΕΠ-Υ και την ΔΔ με μια σειρά επιπτώσεων σε αυτούς τους τομείς (Erskine et al., 2016).

Η ΔΕΠ-Υ και η ΔΔ έχουν συσχετιστεί σε μελέτες με αρνητικές επιπτώσεις σε διάφορους τομείς στη ζωή του ατόμου. Αυτές αφορούν σε μειωμένη ακαδημαϊκή επίδοση (π.χ. αποτυχία ολοκλήρωσης λυκείου), σε ψυχικές διαταραχές (π.χ. κατάθλιψη), σε κατάχρηση ουσιών και εξάρτηση, στην εγκληματικότητα (π.χ. βία, σύλληψη), στην απασχόληση (π.χ. ανεργία) και σε σωματικά προβλήματα υγείας και σε άλλες δυσμενείς ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις. Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί, ότι οι ψυχοκοινωνικές συνέπειες συχνά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και επιδεινώνουν η μία την άλλη (π.χ. η ανεργία αυξάνει την πιθανότητα εγκληματικότητας και αντίστροφα) γι' αυτό και η γνώση αυτής της αλληλεπίδρασης θα μπορούσε να τις αποτρέψει ή να τις ελαχιστοποιήσει. Πολλές από αυτές τις επιπτώσεις, μπορεί να επηρεάζουν το άτομο διαχρονικά, όπως οι γνωστικές διαταραχές και οι διαταραχές της χρήσης ουσιών, άλλες πάλι μπορεί να επηρεάζουν, εκτός από το ίδιο το άτομο, και την οικογένειά του, όπως η ακαδημαϊκή και επαγγελματική αποτυχία, που μπορεί να οδηγήσει σε φτώχεια και στην ανεργία. Τέλος, υπάρχουν και επιπτώσεις που σχετίζονται με την εγκληματικότητα, όπως για παράδειγμα η βία, οι οποίες έχουν σημαντικό αντίκτυπο σε τρίτους (θύματα), γεγονός που αποδεικνύει ότι οι επιπτώσεις της ΔΕΠ-Υ και της ΔΔ υπερβαίνουν το ατομικό επίπεδο και επηρεάζουν τις οικογένειες και την κοινωνία. Παρ' όλα αυτά και για τις δύο διαταραχές αυτό που ισχύει είναι ότι με τα υπάρχοντα δεδομένα υποδεικνύονται μόνο δυνητικές σχέσεις με τις επιπτώσεις που προαναφέρθηκαν. Συμπερασματικά, όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν τη σημασία της αντιμετώπισης της ΔΕΠ-Υ και της ΔΔ νωρίς στη ζωή, έτσι ώστε να αποφευχθεί μια ευρεία σειρά μελλοντικών αρνητικών επιπτώσεων (Erskine et al., 2016).

Σύμφωνα με τη συστηματική ανασκόπηση και τη μετα-ανάλυση της Erskine και των συνεργατών της (2016), η πρόληψη και η αποτελεσματική θεραπεία της ΔΕΠ-Υ και της ΔΔ μπορούν να μειώσουν ή και να αποτρέψουν τις συνέπειες στην υγεία και

την ψυχοκοινωνική προσαρμογή του ατόμου. Υπάρχουν πολλές μελέτες που υποστηρίζουν στρατηγικές που αποσκοπούν είτε στην πρόληψη είτε στη μείωση της σοβαρότητας του ΔΔ. Ένα παράδειγμα είναι η εκπαίδευση γονέων ή η εκπαίδευση δεξιοτήτων για τη ζωή στο σχολείο, οι οποίες πιθανόν να έχουν οφέλη στην υγεία και την ευημερία πέραν της ΔΔ. Παρομοίως, μελέτες έχουν δείξει ότι οι στρατηγικές που βασίζονται στη συμπεριφορά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αποτελεσματική θεραπεία της ΔΕΠ-Υ, καθώς και οι προσεγγίσεις της φαρμακευτικής αγωγής που έχουν αποδειχθεί ιδιαίτερα αποτελεσματικές. Τέλος, να αναφερθεί ότι κατά την αξιολόγηση των παιδιών με αυτές τις διαταραχές, είναι σημαντικό να διερευνώνται όλα τα πιθανά προβλήματα που είναι συνυφασμένα με αυτές και να προγραμματίζονται και μετέπειτα παρακολουθήσεις. Ακόμη, θα πρέπει να προτείνεται και να προσφέρεται ισχυρή έγκαιρη παρέμβαση και η παροχή πληροφοριών σε γονείς και παιδιά που ζουν με αυτές τις διαταραχές, θα πρέπει να συνοδεύεται από ενημέρωση σχετικά με τα πιθανά αλλά και σοβαρά επακόλουθα προβλήματα καθώς και να ενθαρρύνεται η οικογενειακή υποστήριξη και να τονίζεται πόσο σημαντική είναι η τήρηση της θεραπείας.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΙΔΙΑΙΤΕΡΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΘΗΣΗ

Όπως προαναφέρθηκε, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας σχετίζονται άμεσα με διάφορες πτυχές της γνωστικής και κοινωνικής λειτουργικότητας του ατόμου, καθώς και με την ανάπτυξη ψυχοπαθολογίας. Για παράδειγμα, η Πνευματική διαθεσιμότητα έχει σχέση με τις πτυχές της νοημοσύνης και της δημιουργικότητας. Τα άτομα που βαθμολογούνται με υψηλή βαθμολογία στις κλίμακες του Νευρωτισμού τείνουν να διατρέχουν κίνδυνο για εμφάνιση ψυχοπαθολογίας, όπως είναι η κατάθλιψη και το άγχος. Τα χαμηλά επίπεδα της Συνεργατικότητας συνδέονται περισσότερο με τις ναρκισσιστικές, αντικοινωνικές και παρανοϊκές διαταραχές της προσωπικότητας. Κατά την εφηβεία, η Ευσυνειδησία συνδέεται με την σχολική προσαρμογή και την ακαδημαϊκή επιτυχία. Τέλος, έχει βρεθεί ότι τα παιδιά με μαθησιακά προβλήματα έχουν μειωμένες βαθμολογίες στις κλίμακες που σχετίζονται με χαρακτηριστικά συνεργατικότητας, συναισθηματικής σταθερότητας, ευσυνειδησίας και επιμονής, ενώ, ταυτόχρονα έχουν αυξημένες βαθμολογίες στην απόσυρση και την παρορμητικότητα (Ehrler, Evans & McGhee, 1999).

Σύμφωνα με τον McCrae (1991) όπ. αναφ. στους Ehrler et al. (1999) η μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας ενισχύει την κλινική πρακτική καθώς μετρά τους συναισθηματικούς και διαπροσωπικούς παράγοντες και τα κίνητρα που σχετίζονται με τη διάγνωση ενός ευρέος φάσματος διαταραχών. Επίσης, προσφέρει μια ολοκληρωμένη εικόνα του ατόμου, που δεν μπορεί να αποτυπωθεί με τα περισσότερα κλινικά εργαλεία και παρέχει συμπληρωματικές πληροφορίες που μπορεί να είναι χρήσιμες στην επιλογή της θεραπείας και στην πρόβλεψη της πορείας της θεραπείας.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας σχετίζονται επίσης με τα προβλήματα στη συμπεριφορά, καθώς σε αυτά εμπλέκονται οι διακυμάνσεις και η ρύθμιση του συναισθήματος. Οι περισσότεροι ερευνητές έχουν επικεντρωθεί σε μια επικρατούσα θεωρία ότι η συμπεριφορά είναι συνάρτηση τόσο της προδιάθεσης όσο και της δια βίου εμπειρίας. Στην περίπτωση αυτή, τα χαρακτηριστικά προδιάθεσης

των παιδιών, τουλάχιστον εν μέρει, μπορούν να συνδεθούν με μια σειρά προβληματικών συμπεριφορών. Αυτή η κατανόηση έχει οδηγήσει τους ειδικούς ψυχικής υγείας που ασχολούνται με παιδιά να αναγνωρίσουν ότι η προσωπικότητα ενδέχεται να αποτελεί την ψυχολογική βάση για την ανάπτυξη των προβλημάτων συμπεριφοράς ενός παιδιού και ότι η σωστή και εμπειριστατωμένη αξιολόγηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας μπορεί να δώσει καθοριστικής σημασίας πληροφορίες σχετικά με τα υποκείμενα κίνητρα και την προδιάθεση για συμπεριφορά.

Η Ευσυνειδησία, η Συνεργατικότητα και η Πνευματική διαθεσιμότητα σχετίζονται περισσότερο με την αρνητική κοινωνική συμπεριφορά και τις συμπεριφορές εξωτερίκευσης, όπως τα ελλείμματα προσοχής, τα προβλήματα συμπεριφοράς και την υπερκινητικότητα. Τα παιδιά που παρουσιάζουν ελλείμματα στη Συνεργατικότητα, αδιαφορία για την επιτυχία και έλλειψη επιτήδευσης και ευγένειας, παρουσιάζουν συμπεριφορές όπως: μη συμμόρφωση με οδηγίες από ενήλικες, έλλειψη σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων, έλλειψη κινήτρου για σχολική εκπαίδευση, διάσπαση προσοχής, ελλιπείς κοινωνικές σχέσεις, επιθετικότητα και νεανική εγκληματικότητα. Θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση ότι τα παιδιά με αυτά τα ευρεία χαρακτηριστικά έχουν αυξημένο κίνδυνο για εμφάνιση ψυχοπαθολογίας όπως είναι η ΔΕΠ-Υ, η ΔΔ ή η ΕΠΔ. Τα χαμηλά επίπεδα στη Συνεργατικότητα, στην Ευσυνειδησία και στην Πνευματική διαθεσιμότητα μπορούν να συσχετιστούν με την πρόβλεψη στην εμφάνιση της αντικοινωνικής διαταραχής προσωπικότητας ή άλλων διαταραχών προσωπικότητας, στα παιδιά με ΔΕΠ-Υ, ΔΔ και ΕΠΔ.

Από την άλλη μεριά, τα παιδιά που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά συναισθηματικής αστάθειας (Νευρωτισμού) φαίνεται να αντιμετωπίζουν κοινωνικά προβλήματα και συμπεριφορές εσωτερίκευσης που σχετίζονται με το άγχος και την κατάθλιψη. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Νευρωτισμός μπορεί να συσχετιστεί με προβλήματα σωματοποίησης. Έτσι, η μελέτη των χαρακτηριστικών του Νευρωτισμού θα μπορούσε να προβλέψει τις πιθανότητες εκδήλωσης του άγχους και της κατάθλιψης στα παιδιά (Ehrler, Evans & McGhee, 1999).

3.1. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ

Ο Νευρωτισμός, δηλαδή η υψηλή αρνητική συναισθηματικότητα, είναι ο κύριος παράγοντας πρόβλεψης των προβλημάτων εσωτερίκευσης και των συναισθηματικών διαταραχών στην παιδική ηλικία και την εφηβεία. Στην κατάθλιψη και στο άγχος φαίνεται να εντοπίζονται υψηλά επίπεδα Νευρωτισμού – αρνητικής συναισθηματικότητας. Οι υψηλές βαθμολογίες στις πτυχές του Νευρωτισμού που σχετίζονται με τη φοβία και την ανησυχία εντοπίζονται κυρίως σε άτομα με αγχώδεις διαταραχές. Τα άτομα που σημειώνουν υψηλότερη βαθμολογία στο φόβο, έχουν αυξημένο κίνδυνο για οξείες καταστάσεις άγχους όπως είναι ο πανικός και η ειδικές φοβίες, ενώ τα άτομα με υψηλότερη ανησυχία εμφανίζουν πιο συχνά γενικευμένες διαταραχές άγχους. Ακόμη, τα παιδιά που βαθμολογούνται υψηλότερα στην θλίψη, ως ιδιοσυγκρασιακό χαρακτηριστικό, εμφανίζουν περισσότερο, κατάθλιψη. Επίσης, τα χαμηλά επίπεδα στην Εξωστρέφεια και η χαμηλή θετική συναισθηματικότητα, είναι προγνωστικοί παράγοντες της κατάθλιψης. Τέλος, η έρευνα δείχνει ότι η κοινωνική αναστολή, ένα χαρακτηριστικό που αποδίδεται είτε στο Νευρωτισμό είτε στην Εξωστρέφεια, συνδέεται κυρίως με την εκδήλωση κοινωνικής φοβίας (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010).

Η Ευσυνειδησία / ο έλεγχος με προσπάθεια, και ειδικότερα η ικανότητα του ελέγχου της προσοχής, μετριάζει την εκδήλωση των συναισθηματικών προβλημάτων που οφείλονται στον υψηλό Νευρωτισμό και στο άγχος. Τα παιδιά με υψηλό επίπεδο Νευρωτισμού έχουν την τάση να νιώθουν γενικευμένη απειλή, αλλά όταν υπάρχουν υψηλά επίπεδα ελέγχου με προσπάθεια, μετριάζεται αυτή η τάση και απομακρύνεται η προσοχή του παιδιού από απειλητικές ή ανησυχητικές σκέψεις. Ορισμένα στοιχεία υποδεικνύουν έναν παρόμοιο ρόλο για τον έλεγχο με προσπάθεια κατά την κατάθλιψη στην παιδική ηλικία. Τα παιδιά με χαμηλότερα επίπεδα στον έλεγχο προσοχής, αδυνατούν να τραβήξουν την προσοχή από τις αρνητικές σκέψεις και τα συναισθήματά τους και εξαιτίας αυτού επιδεινώνονται τα συμπτώματα της κατάθλιψής τους. Αυτή η σχέση μεταξύ Ευσυνειδησίας και εσωτερίκευσης έχει υπογραμμιστεί από τους ερευνητές της. Τέλος, έχει εντοπιστεί, σε έρευνες για την ιδιοσυγκρασία, ότι η υψηλή ανάγκη για συναισθηματική σύνδεση δημιουργεί

πρόσθετη ευαισθησία στην εμφάνιση της κατάθλιψης. Αυτό το ιδιοσυγκρασιακό χαρακτηριστικό, εμφανίζεται στην εφηβεία και φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένο με το χαρακτηριστικό της Συνεργατικότητας των ενηλίκων (De Pauw & Mervielde, 2010).

3.2. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ

Έχει διαπιστωθεί ότι, σημαντικούς παράγοντες πρόβλεψης προβλημάτων εξωτερίκευσης, αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των παιδιών, ειδικά τα χαμηλά επίπεδα στη Συνεργατικότητα και στην Ευσυνειδησία και σε μικρότερο βαθμό, ο υψηλός Νευρωτισμός.

Η Ευσυνειδησία και η Εξωστρέφεια σχετίζονται άμεσα με την υπερκινητικότητα και την απροσεξία. Αυτά συμφωνούν με το ιδιοσυγκρασιακό χαρακτηριστικό της αδυναμίας αναστολής της παρορμητικότητας (Logina & Slobodskaya, 2016). Μια διαταραχή εξωτερίκευσης με αυτό το χαρακτηριστικό είναι η ΔΕΠ-Υ. Για τη διαφοροποίηση των δύο διαφορετικών συμπτωμάτων στη ΔΕΠ-Υ, δηλαδή, των ελλειμάτων της προσοχής και της υπερκινητικότητας/παρορμητικότητας, οι πτυχές του ελέγχου με προσπάθεια, θα μπορούσαν να είναι ιδιαίτερα χρήσιμες. Πιο συγκεκριμένα, ο χαμηλός έλεγχος προσοχής σχετίζεται κυρίως, με τα ελλείμματα προσοχής, ενώ η φτωχή αυτορρύθμιση συνδέεται στενότερα με την παρορμητικότητα. Εκτός από τη χαμηλή Ευσυνειδησία, η υψηλή Εξωστρέφεια συνδέεται με προβλήματα υπερκινητικότητας. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτά τα στοιχεία δείχνουν ότι τα υψηλότερα επίπεδα Νευρωτισμού σε παιδιά με ΔΕΠ-Υ μπορεί να υποδηλώνουν κίνδυνο για συννοσηρότητα, με άγχος και κατάθλιψη (προβλήματα εσωτερίκευσης), είτε υψηλότερη ευερεθιστότητα και θυμός (προβλήματα εξωτερίκευσης – διαταραχές συμπεριφοράς) (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010).

Επιπρόσθετα, η χαμηλή Ευσυνειδησία και η χαμηλή Συνεργατικότητα σχετίζονται άμεσα με προβλήματα συμπεριφοράς. Ως προς την ιδιοσυγκρασία, η τάση για άρση αναστολών έναντι της συστολής, ο χαμηλός έλεγχος με προσπάθεια και η αρνητική συναισθηματικότητα, συνεισφέρουν στο φάσμα των διαταρακτικών συμπεριφορών και των προβλημάτων συμπεριφοράς που σχετίζονται με τον θυμό, την ευερεθιστότητα και την ενεργητική επιθετικότητα. Τα παιδιά που έχουν χαμηλό επίπεδο προγραμματισμού, επιφυλακτικότητα, εσκεμμένη συμπεριφορά και αυτοέλεγχο, διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να αναπτύξουν προβλήματα

εναντίωσης, επιθετικότητας και διαγωγής (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010).

Οι νεαροί με διαταρακτικές διαταραχές συμπεριφοράς υποδιαιρούνται συνήθως σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα εκφράζει την επιθετικότητα με έναν μηχανικό, συχνά προμελετημένο τρόπο, επιδεικνύοντας ελάχιστη μεταμέλεια για τις ενέργειές της. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από νέους με υψηλά επίπεδα θυμού, ευερεθιστότητας και αντιδραστικής επιθετικότητας, οι οποίοι αρχίζουν να γίνονται επιθετικοί ως αντίδραση και ως απάντηση στην πρόκληση ή την απογοήτευση. Αυτές οι δύο ομάδες έχουν σαφώς διαφορετικά προφίλ ιδιοσυγκρασίας. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας της πρώτης ομάδας, φαίνεται να συνδέονται περισσότερο με προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς. (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010).

Το προφίλ της πρώτης ομάδας νεαρών ατόμων με «ψυχοπαθητικές τάσεις» χαρακτηρίζεται από σκληρότητα, έλλειψη συναισθημάτων ή ενσυναίσθηση. Πιο συγκεκριμένα έχουν εξαιρετικά χαμηλή Συνεργατικότητα (χειραγώγηση, χαμηλή ενσυναίσθηση και τύψεις), ελάχιστο προκοινωνικό προσανατολισμό και χαμηλό επίπεδο φόβου, σε συνδυασμό με αξιοσημείωτα χαμηλές βαθμολογίες στον Νευρωτισμό. Αυτοί οι νέοι παρουσιάζουν άγχος ή συναισθηματική δυσφορία, συχνά ακόμη και θυμό / ευερεθιστότητα. Ως αποτέλεσμα, η επιθετικότητά τους εκφράζεται μηχανικά και ψυχρά. Στις έρευνες που γίνονται με αυτή την ομάδα νέων, τις περισσότερες φορές δεν ανευρίσκεται συσχέτιση με την Ευσυνειδησία.

Η δεύτερη ομάδα νεαρών ατόμων χαρακτηρίζεται επίσης από χαμηλή Συνεργατικότητα ως προς την προσωπικότητά τους και από υψηλό θυμό / ευερεθιστότητα ως προς την ιδιοσυγκρασία. Τα παιδιά που εξοργίζονται εύκολα και έχουν μειωμένη ικανότητα αυτοελέγχου και φτωχή συναισθηματική ρύθμιση, μπορεί να είναι ιδιαίτερα ευάλωτα στην ανάπτυξη προβλημάτων συμπεριφοράς και εναντίωσης. Αυτοί οι νεαροί περιγράφονται επιπρόσθετα να έχουν χαμηλότερο επίπεδο ελέγχου με προσπάθεια και πιο συγκεκριμένα χαμηλότερο επίπεδο ανασταλτικού ελέγχου. Επιπλέον, οι μελέτες για την ιδιοσυγκρασία έχουν τεκμηριώσει ότι αυτοί οι νέοι επιδεικνύουν επίσης, περισσότερη δραστηριότητα και ως εκ τούτου είναι περισσότερο Εξωστρεφείς. Ωστόσο, ο παράγοντας της Εξωστρέφειας στην συγκεκριμένη ομάδα παρουσιάζεται λιγότερο έντονος από ό, τι

για παράδειγμα στη ΔΕΠ-Υ. Αυτό όμως είναι ένα στοιχείο που μπορεί να δικαιολογήσει τη συνύπαρξη της ΔΕΠ-Υ με τις διαταραχές συμπεριφοράς, καθώς και με προβλήματα κατάχρησης ουσιών. Γενικά, αυτοί οι νέοι εμφανίζουν, επίσης, υψηλότερες βαθμολογίες στις πλευρές του Νευρωτισμού του φόβου, δηλαδή, του άγχους και της θλίψης.

Τέλος, υπάρχει μια ομάδα νέων που δεν παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα συμπεριφοράς ως παιδιά, αλλά αναπτύσσουν τέτοια προβλήματα μόνο στην εφηβεία. Σε αυτή την ομάδα νέων με προβλήματα συμπεριφοράς, τα οποία ξεκινούν στην εφηβεία, είναι δύσκολο να εντοπιστούν τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας στην παιδική ηλικία τους. Ωστόσο, εμφανίζονται να έχουν, ως έφηβοι, προσωπικότητες με χαρακτηριστικά, όπως η έλλειψη παραδοσιακών αξιών και ισχυρό κίνητρο για την προσέλκυση της προσοχής και της άσκησης επιρροής σε άλλους (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010).

3.2.1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Τα προβλήματα συμπεριφοράς, δηλαδή η παραβίαση κανόνων ή νόμων με επιθετικό ή μη επιθετικό τρόπο, στις αρχές της ζωής, συνδέονται με ένα σχετικά υψηλό κίνδυνο μακροχρόνιων ψυχοκοινωνικών προβλημάτων. Στα προβλήματα συμπεριφοράς συμπεριλαμβάνονται όροι, όπως, για παράδειγμα, η Διαταραχή Διαγωγής, η Εναντιωματική και Προκλητική Διαταραχή, οι συμπεριφορές εξωτερίκευσης καθώς και η αντικοινωνική συμπεριφορά. Τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς αποτελούν μια ετερογενή ομάδα, σε ότι αφορά τόσο στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά από τα οποία διακρίνονται, όσο και στους παράγοντες κινδύνου για την ανάπτυξη πιο σοβαρών μελλοντικών προβλημάτων συμπεριφοράς, όπως η αντικοινωνική ή εγκληματική συμπεριφορά, αλλά και σε ό, τι αφορά στην πρόληψη. Με βάση αυτή την ιδέα, τα χαρακτηριστικά σκληρότητας, όπως η έλλειψη τύψεων, ενοχών και ενσυναίσθησης και τα ρηγά συναισθήματα, έχουν συμπεριληφθεί στο Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών (DSM-5, American Psychiatric Association 2013) ως Περιορισμένα Προκοινωνικά Συναισθήματα (Limited Prosocial Emotions - LPE) που ενισχύουν τη διάγνωση της Διαταραχής Διαγωγής

(Frogner, Andershed & Andershed, 2018. Frogner, Gibson, Andershed & Andershed, 2016).

Η ύπαρξη των χαρακτηριστικών σκληρότητας σε παιδιά δεν είναι από μόνη της προβλεπτικός παράγοντας εμφάνισης προβλημάτων συμπεριφοράς στο μέλλον. Ωστόσο, μπορεί να γίνει προβλεπτικός παράγοντας για σοβαρότερα προβλήματα συμπεριφοράς (π.χ. αντικοινωνική συμπεριφορά), στην περίπτωση που ήδη συνυπάρχουν, ταυτόχρονα με αυτά, προβλήματα συμπεριφοράς (Frogner et al., 2016). Για το λόγο αυτό τα παιδιά με υψηλά επίπεδα χαρακτηριστικών σκληρότητας και συνακόλουθα υψηλά επίπεδα προβλημάτων συμπεριφοράς, παρουσιάζουν περισσότερες αρνητικές επιπτώσεις, όπως η υπερκινητικότητα, τα προβλήματα με τους συνομηλίκους, τα συναισθηματικά προβλήματα και τα αρνητικά συναισθήματα για τους γονείς. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε αυτά τα παιδιά υπάρχει έντονη ανάγκη για έγκαιρη και στοχευμένη θεραπευτική παρέμβαση (Fontaine, McCrory, Boivin & Moffitt, 2011).

Τα χαρακτηριστικά σκληρότητας φαίνεται ότι αντικατοπτρίζουν τα εξαιρετικά χαμηλά άκρα των δύο ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, της Ευσυνειδησίας και της Συνεργατικότητας (Mann, Briley, Tucker-Drob & Harden, 2015).

Η ψυχοπαθητική προσωπικότητα στα παιδιά σχετίζεται με τα προβλήματα συμπεριφοράς με παρόμοιο τρόπο όπως σχετίζεται και μεταξύ των εφήβων και των ενηλίκων. Αυτό σημαίνει ότι τα αυξημένα επίπεδα των ψυχοπαθητικών διαστάσεων και χαρακτηριστικών, αυξάνουν τον κίνδυνο για αντικοινωνική συμπεριφορά και εγκληματικότητα στο μέλλον. Μελέτες έχουν δείξει επανειλημμένα, ότι η παιδική ψυχοπαθητική προσωπικότητα, παρόμοια με τους εφήβους και τους ενήλικες, αποτελείται (όπως έχει ήδη προαναφερθεί) από τουλάχιστον τρεις διαστάσεις χαρακτηριστικών και συμπεριφορών (Colins et al., 2014). Για αυτό έχει προταθεί ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλες οι διαστάσεις των ψυχοπαθητικών χαρακτηριστικών, και όχι μόνο τα χαρακτηριστικά σκληρότητας, για να υποστηριχθεί αξιόπιστα η σχέση της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας με την μελλοντική εμφάνιση προβλημάτων συμπεριφοράς. Στη μελέτη των παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς και χαρακτηριστικά σκληρότητας, δυνητικά παραβλέπονται σημαντικές πληροφορίες για το τι συμβάλλει στη διατήρηση των προβλημάτων

συμπεριφοράς, αφού μελετάται μόνο ο ένας εκ των τριών διαστάσεων. Συνεπώς, απαιτείται περισσότερη έρευνα που διερευνά όλα τα ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά, και όχι μόνο τα χαρακτηριστικά σκληρότητας έτσι ώστε να μπορούν να κατανοηθούν ευρύτερα τα σοβαρά προβλήματα συμπεριφοράς (Frogner et al., 2018).

Η έρευνα των Frogner et al. (2016) έδειξε πως ο συνδυασμός των προβλημάτων συμπεριφοράς και των τριών διαστάσεων της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας (δηλ. υψηλά επίπεδα και στις τρεις διαστάσεις) ήταν ένας ισχυρός προγνωστικός παράγοντας της σταθερότητας στο χρόνο των προβλημάτων συμπεριφοράς από ότι ο συνδυασμός των προβλημάτων συμπεριφοράς και των χαρακτηριστικών σκληρότητας μεμονωμένα. Αυτό δείχνει ότι όλα τα ψυχοπαθητικά γνωρίσματα και όχι μόνο τα χαρακτηριστικά σκληρότητας, σε συνδυασμό με τα προβλήματα συμπεριφοράς με πρώιμη έναρξη, παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη σοβαρών και επίμονων προβλημάτων συμπεριφοράς. Ερευνώντας έτσι, συνολικά τα ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά μπορεί να εντοπιστεί μια ιδιαίτερα προβληματική υποομάδα παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς (Frogner et al., 2018. Andershed, Colins, Salekin, Lordos, Kyranides & Fanti, 2018. Klingzell, Fanti, Colins, Frogner, Andershed & Andershed, 2015).

Τέλος, όπως έχει γίνει σαφές, η ύπαρξη προβλημάτων συμπεριφοράς με έναρξη στην πρώιμη ηλικία, αυξάνουν τον κίνδυνο εμφάνισης προβλημάτων συμπεριφοράς αργότερα στη ζωή γι' αυτό και η έγκαιρη αναγνώριση και παρέμβαση πιθανότατα να είναι ο καλύτερος τρόπος για να αποφευχθεί μια τέτοια εξέλιξη. Ωστόσο, τα παιδιά που εμφανίζουν προβλήματα συμπεριφοράς αργότερα στη ζωή τους είναι πολύ περισσότερα από τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς με πρώιμη έναρξη. Επομένως, είναι σημαντικό να βρεθούν τρόποι που θα εντοπίζουν τα παιδιά που διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο εμφάνισης προβλημάτων συμπεριφοράς με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να αποφευχθεί η περιττή χρήση «ταμπέλων». Το σημαντικότερο, όμως, είναι η αποφυγή των αρνητικών εξελίξεων με την πάροδο του χρόνου και η δημιουργία κατάλληλων παρεμβάσεων για τα παιδιά που τις έχουν πραγματικά ανάγκη (Frogner et al., 2016).

3.2.2. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ

Ο εκφοβισμός, που λαμβάνει χώρα στο σχολείο, χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενες αρνητικές ενέργειες εναντίον ενός άλλου προσώπου. Είναι μια μορφή επιθετικότητας που χαρακτηρίζεται από επανειλημμένες επιθετικές συμπεριφορές σε μια χρονική περίοδο. Οι συμπεριφορές εκφοβισμού μπορούν να είναι είτε άμεσες, όπως η σωματική κακοποίηση, είτε έμμεσες, όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός. Από τους πιο διαδεδομένους τύπους συμπεριφορών εκφοβισμού είναι ο λεκτικός και ο σωματικός.

Τα άτομα που ασκούν σωματικές μορφές εκφοβισμού είναι πιο πιθανό να παρουσιάζουν και σοβαρά προβλήματα συμπεριφοράς από ότι τα άτομα τα οποία ασκούν κοινωνικό εκφοβισμό (Muñoz, Qualter & Padgett, 2011).

Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν μια προβλεπτική αξία στην εκδήλωση των βίαιων και επιθετικών συμπεριφορών και της παραβατικότητας. Ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν συσχετιστεί θετικά με τον σχολικό εκφοβισμό και αρνητικά με τη θυματοποίηση (Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014).

Τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού εμφανίζουν, σχετικά, υψηλά επίπεδα Νευρωτισμού (άγχος, κοινωνικό άγχος και κατάθλιψη), Πνευματικής διαθεσιμότητας (αισθητική, συναισθήματα και αξίες) και Συνεργατικότητας (ευθύτητα, αλτρουισμός, μετριοφροσύνη). Όσον αφορά, πιο συγκεκριμένα, στην Πνευματική διαθεσιμότητα, αν και στις περισσότερες μελέτες δεν αναφέρονται σημαντικές ενδείξεις, τα υψηλά επίπεδα σε αυτή τη διάσταση, εξηγούνται λόγω του κοινωνικού άγχους που εμφανίζουν τα θύματα, που έχει ως συνέπεια, αυτά να απομονώνονται περισσότερο από το περιβάλλον τους και να καταφεύγουν στη φαντασία και στην ονειροπόληση, δείχνοντας μεγαλύτερη ενασχόληση με τον εσωτερικό τους κόσμο και βιώνοντας πιο βαθιά συναισθήματα. Όλη αυτή η συμπεριφορά απόσυρσης, μπορεί να προκαλέσει εν συνεχεία, περισσότερη ανησυχία και κατάθλιψη, ως απάντηση στα αρνητικά συναισθήματα (Alonso & Romero, 2017).

Όσον αφορά στους θύτες, αυτοί παρουσιάζουν χαμηλά επίπεδα Νευρωτισμού και ιδιαίτερα χαμηλό άγχος. Με δεδομένο ότι το άγχος, που προκύπτει από την

ευαισθησία στην τιμωρία, ενδέχεται να αναστείλει την άμεση επιθετικότητα, η παρουσία μειωμένου άγχους στο άτομο, σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά που προκαλούν ανταγωνιστικότητα, μπορεί να προωθήσει συμπεριφορές εκφοβισμού. Επιπλέον, όσον αφορά την Πνευματική διαθεσιμότητα, οι θύτες χαρακτηρίζονται από χαμηλή περιέργεια και περιορισμένα πεδία ενδιαφέροντος. Οι θύτες εμφανίζουν, επίσης, χαμηλά επίπεδα στη Συνεργατικότητα, δείχνοντας αδυναμία να εκφράσουν τα αληθινά συναισθήματά τους, περιορισμένο ενδιαφέρον για τα προβλήματα άλλων ανθρώπων και ναρκισσιστική τάση.

Όσον αφορά την ομάδα θυτών-θυμάτων, χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα στο Νευρωτισμό και χαμηλά επίπεδα στην Ευσυνειδησία, την Πνευματική διαθεσιμότητα και τη Συνεργατικότητα. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η ομάδα εμφανίζει μεγάλη εχθρότητα, μια τάση για θυμό, απογοήτευση ή / και μίσος. Από την άλλη πλευρά, έχουν διαπιστωθεί σχετικά, υψηλά επίπεδα αναζήτησης ενθουσιασμού σε αυτή την ομάδα. Αυτή η διαπίστωση συμβαδίζει με μελέτες που έχουν αναφέρει υψηλότερη τάση για αντικοινωνική συμπεριφορά μεταξύ αυτών που αναζητούν συναισθηματική διέγερση. Οι θύτες-θύματα χαρακτηρίστηκαν επίσης, από χαμηλή Πνευματική διαθεσιμότητα, αναφορικά με την αισθητική, υποδεικνύοντας την έλλειψη ευαισθησίας και την έλλειψη ενδιαφέροντος για την τέχνη. Επίσης αυτή η ομάδα ατόμων παρουσίασε συναισθηματική αδυναμία και αδιαφορία για τα συναισθήματα. Στη διάσταση της Συνεργατικότητας, οι θύτες-θύματα βαθμολογήθηκαν χαμηλότερα από οποιαδήποτε άλλη ομάδα καθώς επίσης, είχαν και χαμηλή βαθμολογία στην Ευσυνειδησία. Αυτοί οι έφηβοι - ταυτόχρονα θύματα και θύτες - είναι η ομάδα με τα πιο δυσπροσαρμοστικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, που συνδέονται με ψυχοκοινωνική δυσλειτουργία και έχουν ιδιαίτερα υψηλό κίνδυνο (συγκριτικά με τις άλλες δύο ομάδες) να εμφανίσουν συναισθηματικές διαταραχές, όπως άγχος, και κατάθλιψη, ψύχωση, κατάχρηση ουσιών και αντικοινωνική διαταραχή της προσωπικότητας.

Γενικότερα, οι παράγοντες της Συνεργατικότητας και του Νευρωτισμού διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση περιστατικών σχολικού εκφοβισμού, καθώς επίσης και στη γενικότερη εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς. Τα παιδιά με υψηλή βαθμολογία στη διάσταση της Συνεργατικότητας, συμπεριφέρονται με ευσπλαχνία και τείνουν να μην συμμετέχουν στον σχολικό

εκφοβισμό (Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014). Αντίθετα, τα χαμηλά επίπεδα Συνεργατικότητας συνεπάγονται χαμηλή ευαισθησία προς τους άλλους. Τα χαμηλά επίσης, επίπεδα Ευσυνειδησίας, (δυσκολία στον συμπεριφορικό αυτοέλεγχο), ο υψηλός Νευρωτισμός (δυσκολία στην ρύθμιση των συναισθημάτων – συναισθηματική αστάθεια – άγχος – θυμός – κατάθλιψη) και τα υψηλά επίπεδα της Εξωστρέφειας (τάση για αναζήτηση ενθουσιασμού και διέγερσης) σχετίζονται με τον σχολικό εκφοβισμό και την θυματοποίηση και συμβάλλουν στην εκδήλωση επιθετικών και αντιδραστικών συμπεριφορών (Alonso & Romero, 2017. Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014).

Το άγχος και η κατάθλιψη συμβάλλουν στην εκδήλωση αντικοινωνικών και δυσλειτουργικών συμπεριφορών και αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των θυτών και των θυμάτων του σχολικού εκφοβισμού. Σύμφωνα με έρευνες, τα παιδιά που δεν εξωτερικεύουν τα προβλήματά τους είναι συχνότερα θύματα σχολικού εκφοβισμού ενώ παράλληλα, η συνεχής θυματοποίηση οδηγεί στην αύξηση διαταραχών εσωτερίκευσης. Τα θύματα, σε σύγκριση με τους θύτες, εμφανίζονται πιο καταθλιπτικά και η θυματοποίησή τους οφείλεται κατά βάση στο κοινωνικό άγχος τους. Συνεπώς, τα θύματα εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα στην Εξωστρέφεια εξαιτίας της ελλιπούς κοινωνικής και συναισθηματικής τους προσαρμογής εν αντιθέσει με τους θύτες που είναι πιο κοινωνικοί, εξωστρεφείς ή και δημοφιλείς (Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014).

Η έλλειψη της γνωστικής όσο και της συναισθηματικής ενσυναίσθησης του θύτη οδηγεί σε επιθετικές συμπεριφορές. Ωστόσο, δεν είναι ξεκάθαρο αν οι θύτες στερούνται κοινωνικής ευαισθησίας, γι' αυτό και αποτυγχάνουν να κατανοήσουν τα συναισθήματα των άλλων και τις συνέπειες της συμπεριφοράς τους, ή εάν είναι άτομα με κοινωνική και συναισθηματική αντίληψη και χρησιμοποιούν συνειδητά τις δυνατότητες τους και τις γνωστικές τους δεξιότητες για να έχουν τον έλεγχο, να χειραγωγούν και να πληγώνουν τους αδύναμους (Muñoz et al., 2011. Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014). Για τον σχολικό εκφοβισμό, ωστόσο, είναι πιο ξεκάθαρο ότι συσχετίζεται αρνητικά με τη γνωστική και πολύ περισσότερο με την συναισθηματική ενσυναίσθηση, ενώ θετικά συσχετίζεται με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας (Zych et al., 2016).

Σε αυτή την υπόθεση, σημαντικό ρόλο παίζει η παρουσία χαρακτηριστικών σκληρότητας, που είναι προγνωστική για ένα ιδιαίτερα σοβαρό, σταθερό και επιθετικό πρότυπο συμπεριφοράς στους νέους με αντικοινωνική συμπεριφορά. Μερικές μελέτες έχουν δείξει ότι τα χαρακτηριστικά σκληρότητας σχετίζονται με ελλείμματα στην ενσυναίσθηση, τα οποία μπορεί να υποδεικνύουν την ανικανότητα να σταματήσει ο εκφοβισμός ακόμα και όταν είναι σαφές ότι το θύμα διατρέχει κίνδυνο.

Καταλήγοντας, τα χαρακτηριστικά σκληρότητας μπορούν να προβλέψουν τόσο τον άμεσο όσο και τον έμμεσο εκφοβισμό, με ή χωρίς ελλείμματα στην ενσυναίσθηση (Muñoz et al., 2011. Zych et al., 2016).

3.3. ΜΑΘΗΣΗ

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει στη μελέτη για τη μάθηση, είναι πώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορεί να την επηρεάσουν και με ποιο τρόπο αυτά συσχετίζονται με το γενικότερο μαθησιακό πλαίσιο. Τα τελευταία χρόνια, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν μελετηθεί, συσχετίζοντάς τα με τις ακαδημαϊκές επιδόσεις των ατόμων (από τους ενήλικες στο πανεπιστήμιο έως και τα παιδιά στην προσχολική ηλικία, την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) (Liu & Hu, 2019). Η προσωπικότητα είναι ένας από τους πολλούς παράγοντες που παίζει σημαντικό ρόλο στην ακαδημαϊκή και σχολική επιτυχία και επηρεάζει το μέλλον των παιδιών καθώς και τις επιλογές τους (Laidra, Pullmann & Allik, 2007).

Οι ατομικές διαφορές είναι αυτές που επηρεάζουν την ακαδημαϊκή επιτυχία, τη μάθηση, την εκπαίδευση και τις ευκαιρίες απασχόλησης, την εργασία, την υγεία, τη συμπεριφορά που υπακούει σε κανόνες και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή (Zupančič, Kančič, Slobodskaya & Akhmetova, 2015).

Τόσο η προσωπικότητα, όσο και η νοημοσύνη και τα εξατομικευμένα ενδιαφέροντα μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές στην ακαδημαϊκή επιτυχία. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της γνώσης, καθώς κατευθύνουν την επιλογή ενός ατόμου και καθορίζουν το επίπεδο επιμονής του να εμπλακεί σε δραστηριότητες και περιβάλλοντα που το διεγείρουν πνευματικά. Αυτό συνεπάγεται ότι και οι «μη γνωστικοί» παράγοντες, όπως οι ατομικές διαφορές στην προσωπικότητα και οι τρόποι μάθησης, μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τις ακαδημαϊκές επιδόσεις (Chamorro-Premuzic & Furnham, 2003).

Οι μεμονωμένες διαφορές του ατόμου στην ακαδημαϊκή επιτυχία και τη μάθηση κατά τη διάρκεια της σχολικής περιόδου είναι αξιόπιστοι παράγοντες πρόβλεψης της ποιότητας ζωής στην ενήλικη ζωή (Malych, 2017).

Η Ευσυνειδησία συνδέεται στενά με τα κίνητρα (εσωτερικά και εξωτερικά), με τις διάφορες προσεγγίσεις της μάθησης, με τους μαθησιακούς στόχους και τους στόχους επίτευξης και ιδιαίτερα με τους καλούς βαθμούς (Jensen, 2015). Η Ευσυνειδησία είναι ένας παράγοντας που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο είναι οργανωμένο, έχει κίνητρο για επιτυχία, είναι επιμελές, υπεύθυνο και επίμονο,

στοιχεία τα οποία είναι σημαντικά για το σχολικό περιβάλλον. Οι ευσυνείδητοι μαθητές είναι καλοί στο να καθορίζουν σαφείς μαθησιακούς στόχους, να οργανώνουν τις μαθησιακές τους δραστηριότητες, να διαχειρίζονται το χρόνο τους και να μαθαίνουν σκληρά παρά τα εμπόδια και τις δυσκολίες. Ως εκ τούτου, είναι πιθανό οι μαθητές με αυτά τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας να προωθούνται τόσο στη μάθηση όσο και στην επιτυχία (Sorić, Penezić & Burić, 2017). Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να βοηθούν τους εφήβους να σχεδιάζουν αποτελεσματικά τις σπουδές τους, να έχουν καλύτερη αυτορρύθμιση και να προσπαθούν σταθερά για την επίτευξη των μαθησιακών τους στόχων. Επίσης, οι φοιτητές με Ευσυνειδησία σχεδιάζουν τη ζωή τους σχολαστικά και είναι καλοί στο να συλλέγουν πληροφορίες σχετικά με τα διαφορετικά μαθήματα σπουδών πριν εγγραφούν σε αυτά. Έτσι, τα ενδιαφέροντα και οι ικανότητες αυτών των ατόμων ταιριάζουν καλύτερα μεταξύ τους σε αντίθεση με εκείνα τα άτομα που δεν είναι ευσυνείδητα και μπορεί να αποφασίζουν παρορμητικά να ακολουθήσουν μια συγκεκριμένη πορεία σπουδών (Etzel & Nagy, 2015). Ακόμη, η Ευσυνειδησία έχει βρεθεί ότι συσχετίζεται σημαντικά με το μέσο όρο της βαθμολογίας των παιδιών στο σχολείο σε όλες τις σχολικές βαθμίδες της εκπαίδευσης και είναι ένας σημαντικός προβλεπτικός παράγοντας για την ακαδημαϊκή επιτυχία (Laidra et al., 2007. Gerbino et al., 2017. Israel, Lüdtke & Wagner, 2019). Η νοημοσύνη, επίσης, παίζει έναν εξέχοντα ρόλο στην πρόβλεψη της ακαδημαϊκής επιτυχίας. Τα κίνητρα, τέλος, (εσωτερικά και εξωτερικά) είναι ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας για τη μάθηση και την ακαδημαϊκή επιτυχία και η Ευσυνειδησία συνδέεται στενά με αυτά. Η νοημοσύνη, τα κίνητρα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ευσυνειδησίας επιβεβαιώνουν, εν τέλει, την κοινή ιδέα ότι κάθε είδους επιτυχία είναι αποτέλεσμα της ικανότητας και της προσπάθειας (Laidra et al., 2007. Jensen, 2015)

Ένας άλλο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας που φαίνεται ότι προβλέπει την ακαδημαϊκή επιτυχία σε όλες τις σχολικές βαθμίδες είναι η Πνευματική διαθεσιμότητα (Laidra et al., 2007. Israel et al., 2019), η οποία σχετίζεται με τη φαντασία, την ανοιχτότητα του πνεύματος, την ικανότητα σύλληψης νέων ιδεών και την τάση αναζήτησης νέων εκπαιδευτικών εμπειριών. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας μπορεί να στηρίξει την επιτυχία κάνοντας τους μαθητές να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη γνώση, τη μάθηση και την

ανακάλυψη. Οι μαθητές με Πνευματική διαθεσιμότητα τείνουν να είναι πιο περίεργοι, να χρησιμοποιούν κριτική σκέψη, να επιτυγχάνουν βαθύτερη μάθηση, να επικεντρώνονται περισσότερο στις εργασίες τους και να διατηρούν υψηλά επίπεδα κινήτρων μάθησης (Gerbino et al., 2017). Οι συσχετισμοί μεταξύ Πνευματικής διαθεσιμότητας και μέσου όρου βαθμολογίας των μαθημάτων είναι μεγαλύτεροι στο δημοτικό σχολείο παρά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η Συνεργατικότητα είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, σύμφωνα με το οποίο τα άτομα που έχουν υψηλά επίπεδα σε αυτή, τείνουν να έχουν συμπεριφορές πιο κοινωνικές, φιλικές, να είναι συμπονετικά, καλοπροαίρετα, έμπιστα, βοηθητικά και επιεική. Αντίθετα, όσα άτομα σκοράρουν χαμηλότερα σε αυτήν την κλίμακα είναι αντικοινωνικά, κυνικά, αγενή, καχύποπτα, μη συνεργάσιμα, εκδικητικά και ευερέθιστα (Liu & Hu, 2019). Η σχέση μεταξύ της Συνεργατικότητας και του μέσου όρου βαθμολογίας των μαθημάτων έχει φανεί να έχει κάποια αξία και δείχνει ισχυρότερη σε παιδιά στο δημοτικό σχολείο αλλά μειώνεται στους εφήβους (Laidra et al., 2007). Παρ' όλο που το χαρακτηριστικό της Συνεργατικότητας δεν εμφανίζεται να έχει σε όλες τις έρευνες συσχετίσεις με την ακαδημαϊκή επιτυχία (Israel et al., 2019), σύμφωνα με τους Liu & Hu (2019) αποτελεί μια σημαντική πρόβλεψη για την ακαδημαϊκή επιτυχία των παιδιών, ηλικίας από 2 έως 11 ετών, από τη νηπιακή ηλικία ως την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Οι ερευνητές αυτοί, αναφέρουν πως αν τα παιδιά έχουν καλύτερες κοινωνικές δεξιότητες, είναι πιο έτοιμα για μελλοντική μάθηση και για να χτίσουν θετικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους και τους δασκάλους τους, χαρακτηριστικά τα οποία είναι πολύ σημαντικά και επηρεάζουν τα ακαδημαϊκά αποτελέσματα.

Συγκεκριμένα, αναλύουν πώς το κοινωνικο-δραματικό παιχνίδι παίζει σημαντικό ρόλο στη μάθηση και στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων των παιδιών. Μέσα από αυτό το παιχνίδι τα παιδιά από την ηλικία των 3 ετών εμπλέκονται και αλληλεπιδρούν με άλλους συνομηλίκους. Τα παιδιά που είναι πιο «συνεργατικά» τείνουν να εμπλέκονται περισσότερο σε κοινωνικο-δραματικό παιχνίδι με συνομηλίκους και έτσι μαθαίνουν τα κοινωνικά πρότυπα και κατανοούν την έννοια του συνομηλίκου. Μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση, τα παιδιά μαθαίνουν τις απαραίτητες προαπαιτούμενες προ-ακαδημαϊκές δεξιότητες για τη μάθηση, όπως η μεγαλύτερη διάρκεια προσοχής, η συλλογιστική ικανότητα και η ικανότητα επίλυσης

προβλημάτων, οι οποίες προβλέπουν μεταξύ άλλων και την αναγνωστική και αριθμητική ικανότητα σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Μια άλλη σημαντική οπτική της Συνεργατικότητας σχετίζεται με την τάση των παιδιών να επιζητούν βοήθεια ή να είναι ανοιχτά σε βοήθεια από ενηλικούς ή πιο έμπειρους συνομηλικούς όταν αντιμετωπίζουν προκλήσεις τις οποίες δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους. Έτσι, τα παιδιά που έχουν υψηλά επίπεδα Συνεργατικότητας, όταν αντιμετωπίσουν κάποια δυσκολία στη μάθηση, θα την εκφράσουν και θα περιγράψουν τη σύγχυσή τους και ακούγοντας τις κατευθύνσεις αυτών από τους οποίους ζήτησαν βοήθεια καταλαβαίνουν καλύτερα αυτά που τους εξηγούν και συλλαμβάνουν την κεντρική ιδέα κατά τη διαδικασία της μάθησης (Liu & Hu, 2019).

Τα υψηλά επίπεδα του Νευρωτισμού συνδέονται με χαμηλότερους βαθμούς στο σχολείο και προβλέπουν χαμηλότερη ακαδημαϊκή επίδοση (Shiner, Masten & Tellegen et al., 2002),

Γενικά, ενώ φαίνεται πως η Πνευματική διαθεσιμότητα συνδέεται περισσότερο με τη μάθηση και τις γενικές γνώσεις και η Ευσυνειδησία περισσότερο με τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα (Jensen, 2015), όλα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας επηρεάζουν σε ένα βαθμό την ακαδημαϊκή επιτυχία και τη μάθηση. Σε διαχρονικά ευρήματα φαίνεται ότι η προσωπικότητα δεν παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στη σχολική επίδοση κατά την παιδική ηλικία, ενώ αυτό αλλάζει στην εφηβεία (Israel et al., 2019). Ορισμένα χαρακτηριστικά έχουν μεγαλύτερη ισχύ κατά την περίοδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. Συνεργατικότητα) και άλλα έχουν πιο ισχυρή συσχέτιση με την επιτυχία, αργότερα στην εκπαίδευση (π.χ. Ευσυνειδησία).

Εν κατακλείδι, τα άτομα που είναι περισσότερο ανοιχτά, συνεργατικά και ευσυνείδητα έχουν μεγαλύτερα ακαδημαϊκά επιτεύγματα (Laidra et al., 2007)

Τέλος, μέσα από την ανασκόπηση των ερευνών για τη μάθηση, αξίζει να σημειωθούν και δύο επιπρόσθετες παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά στη διαπίστωση ότι και οι ακαδημαϊκές ικανότητες των παιδιών έχουν επίδραση στην προσωπικότητά τους, και συγκεκριμένα όσον αφορά στην Εξωστρέφεια και την Ευσυνειδησία (Israel et al., 2019). Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στα επιμέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, πέραν των ευρέων πέντε διαστάσεων, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς σε ότι αφορά στη σχέση ακαδημαϊκής επιτυχίας-προσωπικότητας. Έρευνες έχουν δείξει ότι οι μαθητές με παρόμοιες βαθμολογίες στα

ευρεία χαρακτηριστικά μπορεί να έχουν διαφορετικούς συνδυασμούς στις βαθμολογίες των επιμέρους χαρακτηριστικών και αυτό οδηγεί σε διαφορετικές συσχετίσεις με τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα. Συνεπώς, προτείνεται οι έρευνες να είναι πιο λεπτομερείς και να λαμβάνουν υπόψη τους τις συσχετίσεις με τα επιμέρους χαρακτηριστικά, ώστε να μην παραβλέπονται σημαντικές λεπτομέρειες (Zurabčič et al., 2015).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για την ιδιοσυγκρασία και για τις ατομικές διαφορές των παιδιών αλλά και για την έννοια της προσωπικότητας, εξήχθησαν σημαντικά συμπεράσματα. Η ιδιοσυγκρασία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αποτελούν το ατομικό υπόστρωμα στο οποίο αναπτύσσεται η προσωπικότητα, καθώς αναπτύσσονται νωρίς στη ζωή και έχουν μια ισχυρή και κληρονομική βάση, γι' αυτό και θεωρούνται καθοριστικά για το άτομο (Buss & Plomin, 1984. Rothbart & Ahadi, 1994). Η προσωπικότητα, ωστόσο, περιέχει πολλά περισσότερα από την ιδιοσυγκρασία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως τα πρότυπα συνήθους συμπεριφοράς, τα περιεχόμενα της σκέψης του ατόμου, τις αξίες, τα κίνητρα, τις ανάγκες, τους στόχους, την αντίληψη του εαυτού, των άλλων και των γεγονότων. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με την εμπειρία και την ωρίμανση, οδηγούν στην ανάπτυξη, την προσαρμογή και εν τέλει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου (Rothbart & Ahadi, 1994. Caspi & Shiner, 2008).

Με λίγα λόγια, τα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας μπορούν να θεωρηθούν ως πρώιμα αναπτυσσόμενα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, γι' αυτό και έχει επικρατήσει ο όρος «ιδιοσυγκρασία» να χρησιμοποιείται για την περιγραφή των χαρακτηριστικών για τα βρέφη και τα παιδιά, ενώ ο όρος «προσωπικότητα» να χρησιμοποιείται για τους εφήβους και τους ενήλικες (Morizot, 2014). Επίσης, δεδομένου ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας είναι καθοριστικής σημασίας για το άτομο, αφού χαρακτηρίζονται από μια σταθερή και επαναλαμβανόμενη έκφρασή του σε συγκεκριμένες συνθήκες, τα ερευνητικά δεδομένα έχουν δείξει ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως προγνωστικοί παράγοντες για την μελλοντική του πορεία αλλά και για την εκδήλωση ψυχοπαθολογίας (Sanchez – Roige et al., 2017. Delić et al., 2017).

Από τη μελέτη, επομένως, και την ανάλυση των συσχετίσεων ανάμεσα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις νευροαναπτυξιακές διαταραχές και πιο συγκεκριμένα της ΔΦΑ και της ΔΕΠ-Υ εξήχθησαν σημαντικά συμπεράσματα. Για παράδειγμα, όσον αφορά στην επίδραση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στη ΔΦΑ, στηρίζεται από έρευνες η υπόθεση ότι η αυξημένη παρουσία συγκεκριμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, μπορεί να ευθύνεται για την εκδήλωση της συγκεκριμένης διαταραχής. Οι μελέτες αυτές στήριξαν τη γενετική

βάση συγκεκριμένων συμπεριφορών και χαρακτηριστικών, αφού βρέθηκε ότι και στους ενήλικες συγγενείς των ατόμων με ΔΦΑ, καθώς και στα αδέρφια τους, που δεν πληρούσαν τα κριτήρια για τη συγκεκριμένη διαταραχή, υπήρχαν αυξημένα χαρακτηριστικά «αυτιστικού» τύπου (Murphy, 2000. Georgiades et al., 2013). Επίσης, οι έρευνες τα τελευταία χρόνια έχουν επικεντρωθεί στη μελέτη της συσχέτισης της ΔΦΑ με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας. Αυτές οι μελέτες βασίστηκαν στην υπόθεση ότι εφόσον τα άτομα με ΔΦΑ και τα άτομα με αυξημένα χαρακτηριστικά σκληρότητας εμφανίζουν παρόμοια συμπεριφορά, ενδέχεται να έχουν και τα άτομα με ΔΦΑ αυξημένα χαρακτηριστικά σκληρότητας. Ωστόσο, τα ευρήματα που προέκυψαν κατέδειξαν ότι οι ομοιότητες στην συμπεριφορά αυτών των δύο ομάδων παιδιών είναι επιφανειακές και οφείλονται, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, μόνο στα ελλείμματα στη γνωστική ενσυναίσθηση, που έχουν τα παιδιά με ΔΦΑ, και όχι στην ύπαρξη αυξημένων χαρακτηριστικών σκληρότητας (Allen & Jones, 2018. Georgiou et al., 2019. Svensson et al., 2019).

Επιπλέον, μέσα από τη συσχέτιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας με τη ΔΕΠ-Υ αναδείχθηκε για μια ακόμη φορά ο σημαντικός ρόλος που κατέχουν αυτά τα χαρακτηριστικά τόσο στην προσαρμογή όσο και στη λειτουργικότητα των ατόμων στη ζωή τους. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που αξίζει να φωτιστεί μέσα από αυτή τη συσχέτιση, είναι η σημασία που έχουν τα θετικά χαρακτηριστικά (έναντι των αρνητικών τα οποία σχετίζονται με τα συμπτώματα της διαταραχής) και η ενίσχυσή τους στα άτομα με ΔΕΠ-Υ, καθώς αυτή μπορεί να βοηθήσει στη μείωση των αρνητικών συνεπειών στη ζωή του ατόμου (Kerekes et al., 2013). Σε ό, τι αφορά στη συσχέτιση της ΔΔ και της ΔΕΠ-Υ έχει φανεί από τις μελέτες ότι υπάρχει σημαντική αλληλοεπικάλυψη των συμπτωμάτων τους, όπως επίσης και μια διαχρονική σύνδεση με σοβαρές ανεπιθύμητες επιπτώσεις στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή τους. Για το λόγο αυτό και στις δύο περιπτώσεις είναι σημαντικό να γίνεται έγκαιρη διάγνωση και διαφοροδιάγνωση και να ακολουθείται άμεση, σταθερή και εντατική θεραπευτική παρέμβαση, με στρατηγικές και τεχνικές που στοχεύουν στην τροποποίηση της συμπεριφοράς (Erskine et al., 2016).

Δεδομένου ότι η συμπεριφορά είναι συνάρτηση τόσο της προδιάθεσης (ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας) όσο και της εμπειρίας, η προσωπικότητα αποτελεί την ψυχολογική βάση για την ανάπτυξη ή μη των προβλημάτων

συμπεριφοράς ενός παιδιού. Για παράδειγμα, τα χαμηλά επίπεδα στη Συνεργατικότητα, στην Ευσυνειδησία και στην Πνευματική διαθεσιμότητα μπορούν να συσχετιστούν με προβλήματα συμπεριφοράς, ενώ τα αυξημένα επίπεδα στο Νευρωτισμό φαίνεται να συνδέονται με συμπεριφορές εσωτερίκευσης, όπως το άγχος και η κατάθλιψη (Ehrler, Evans & McGhee, 1999). Τα σοβαρά προβλήματα συμπεριφοράς, όπως η αντικοινωνική/ψυχοπαθητική συμπεριφορά συνδέονται με τα χαρακτηριστικά σκληρότητας (η ακραία χαμηλή έκφραση της Ευσυνειδησίας και της Συνεργατικότητας), καθώς οι ομάδες παιδιών με ψυχοπαθητικές τάσεις έχει βρεθεί να έχουν υψηλά επίπεδα αυτών των χαρακτηριστικών (Caspi & Shiner, 2008. De Pauw & Mervielde, 2010). Ωστόσο, μέσα από την ανασκόπηση των ερευνών, που μελετούν τα χαρακτηριστικά σκληρότητας, προκύπτουν δύο σημαντικά συμπεράσματα. Το πρώτο αφορά στη διαπίστωση ότι η ύπαρξη των χαρακτηριστικών σκληρότητας από μόνη της δεν προβλέπει μελλοντικά προβλήματα συμπεριφοράς. Στην περίπτωση, όμως, που τα χαρακτηριστικά σκληρότητας συνυπάρχουν ταυτόχρονα με προβλήματα συμπεριφοράς, τότε αυτά μπορεί να έχουν προβλεπτική αξία ως προς την επιμονή των προβλημάτων συμπεριφοράς και ως προς τη διάρκειά τους στο χρόνο (Frogner et al., 2016). Το δεύτερο συμπέρασμα ουσιαστικά επισημαίνει ότι ο καταλληλότερος, πιο αξιόπιστος και ασφαλής τρόπος για την πρόβλεψη των σοβαρών προβλημάτων συμπεριφοράς, είναι η αξιολόγηση και των τριών χαρακτηριστικών, που συνθέτουν την ψυχοπαθητική συμπεριφορά, συνδυαστικά, αποφεύγοντας την εξαγωγή συμπερασμάτων μεμονωμένα από τα χαρακτηριστικά σκληρότητας (Colins et al., 2014. Frogner et al., 2018).

Όσον αφορά στην επιθετικότητα και στον σχολικό εκφοβισμό, και σε αυτή την περίπτωση, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχουν προβλεπτική χρησιμότητα. Τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού εμφανίζουν υψηλά επίπεδα Νευρωτισμού, Πνευματικής διαθεσιμότητας και Συνεργατικότητας, σε αντίθεση με τους θύτες που σε αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εμφανίζουν χαμηλά επίπεδα. Τα υψηλά επίπεδα των χαρακτηριστικών σκληρότητας εμφανίζονται να παίζουν σημαντικό ρόλο και σε αυτή την προβληματική συμπεριφορά (Munoz et al., 2010. Χατζηγεωργίου & Αντωνίου, 2014. Alonso & Romero, 2017).

Τέλος, όσον αφορά στη μάθηση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μπορούν να προβλέψουν και να επηρεάσουν την ακαδημαϊκή επιτυχία και τη μάθηση

με ιδιαίτερη ισχύ να έχει, πρωτίστως, ο παράγοντας της Ευσυνειδησίας, αλλά και της Πνευματικής διαθεσιμότητας και της Συνεργατικότητας, ενώ ο Νευρωτισμός σχετίζεται αρνητικά, καθώς συνδέεται με τη χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση (Laidra et al., 2007. Gerbino et al., 2017. Israel et al., 2019).

Εν κατακλείδι, η μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών έχει προσφέρει πολλά στην κατανόηση του ατόμου και της πορείας της ζωής του, λαμβάνοντας βέβαια πάντα υπόψη ότι η προσωπικότητα είναι μια πολυσύνθετη έννοια, και στη διαμόρφωσή της συμμετέχουν και άλλοι σημαντικοί παράγοντες, όπως η γονεϊκότητα και η επίδραση του περιβάλλοντος. Η δημιουργία των μοντέλων που περιλαμβάνουν και αναλύουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχει συντελέσει στην ενίσχυση της κατανόησης αυτών των χαρακτηριστικών και στο πώς αυτά επιδρούν στη ζωή του ατόμου. Επίσης, τα εργαλεία μέτρησης που έχουν κατασκευαστεί με βάση αυτά τα μοντέλα, έχουν συμβάλει στην έρευνα και έχουν βοηθήσει στην αναγνώριση αυτών των χαρακτηριστικών. Με τις γνώσεις αυτές, επομένως, που έχουν προκύψει από την εκτεταμένη μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, κατέστη δυνατή η πρόβλεψη τόσο της θετικής όσο και της αρνητικής έκβασης της ζωής του ατόμου. Στην περίπτωση δε, της ψυχοπαθολογίας η ύπαρξη συγκεκριμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών (πχ ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά) συνιστά παράγοντα κινδύνου και η αναγνώρισή τους είναι εξέχουσας σημασίας. Με ισχυρό υπόβαθρο τις γνώσεις που προήλθαν από τις συσχετίσεις και τις συνδέσεις των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών με διάφορες διαταραχές και προβλήματα, αλλά και με την πορεία της ζωής των ατόμων, καθίσταται δυνατή η δημιουργία προγραμμάτων και παρεμβάσεων για την πρόληψη των αρνητικών επιπτώσεων και την προαγωγή της υγείας. Επιπλέον, σημαντική είναι η στοχευμένη και εξατομικευμένη θεραπευτική αντιμετώπιση για την βελτίωση της ποιότητας της ζωής, της λειτουργικότητας και της προσαρμογής των ατόμων.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑ

Υπενθυμίζοντας την παραδοχή ότι, αν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας έχουν μια σχετική σταθερότητα, ο χαρακτηρισμός «σχετική» υπονοεί ότι αυτά δεν είναι απόλυτα στατικά και μη εξελισσόμενα, αλλά επιδέχονται

αλλαγές λόγω της αναπτυξιακής τους δυναμικής, της πλαστικότητας, αλλά και της επίδρασης πάνω τους από άλλους εξωτερικούς παράγοντες (π.χ. γονεϊκότητα, διαπροσωπικές σχέσεις κ.α.). Πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα τα ψυχοπαθητικά χαρακτηριστικά δεν σημαίνει ότι είναι αμετάβλητα. Στην πραγματικότητα, μελέτες έχουν δείξει ότι τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να αλλάξουν με την πάροδο του χρόνου (Klingzell et al., 2016), όπως αλλάζουν και άλλα χαρακτηριστικά και με την κατάλληλη και προσαρμοσμένη θεραπεία οι αρνητικές πτυχές αυτών των χαρακτηριστικών και συμπεριφορών μπορούν να μειωθούν (Frogner, 2016). Για το λόγο αυτό, είναι αναγκαίο να δημιουργηθούν και να προωθηθούν αποτελεσματικά προγράμματα που θα στοχεύουν αφενός στη μείωση των αντικοινωνικών συμπεριφορών (όπως ο σχολικός εκφοβισμός) και την προώθηση αλτρουιστικών / προκοινωνικών συμπεριφορών, και αφετέρου θα βελτιώνουν την υγεία και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων. Επίσης, οι στρατηγικές πρόληψης, που προάγουν την ανάπτυξη της συναισθηματικής ρύθμισης, τις κοινωνικές και διαπροσωπικές δεξιότητες και την υπευθυνότητα για τη λήψη αποφάσεων, μπορούν να αποτρέψουν ή να μειώσουν την ανάπτυξη προβλημάτων συμπεριφοράς. Εξίσου σημαντικό, επίσης, είναι να αναπτυχθούν και να υλοποιηθούν προγράμματα εκπαίδευσης για γονείς και εκπαιδευτικούς που θα περιλαμβάνουν στρατηγικές κατάλληλες για τον χειρισμό και την αντιμετώπιση των δυσκολιών των παιδιών.

Εφόσον, αναγνωρίζεται η αξιοπιστία, η εγκυρότητα και η χρησιμότητα όλων αυτών των εργαλείων μέτρησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, προτείνεται να γενικευθεί η χρήση τους και πέρα από την έρευνα και η αξιοποίησή τους και στην κλινική πρακτική.

Τέλος, μια άλλη πρόταση, αφορά στην ευρύτερη μελέτη των επιμέρους χαρακτηριστικών τα οποία συνθέτουν τις ευρείες διαστάσεις της προσωπικότητας, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς και, ως εκ τούτου, δεν έχει γίνει σαφής ακόμη, ο τρόπος με τον οποίο συσχετίζονται με όλους τους τομείς της ζωής των ατόμων. Μέσα από αυτές τις μελέτες, ίσως αποκαλυφθούν περισσότερες και πιο λεπτομερείς συνδέσεις, οι οποίες θα φώτιζαν και άλλες πλευρές της μοναδικότητας του ατόμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Achenbach, T. M. (1991). *Integrative guide for the 1991 CBCL–4–18, YSR, and TRF profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Achenbach, T. M., Dumenci, L., & Rescorla, L. A. (2003). DSM-oriented and empirically based approaches to constructing scales from the same item pools. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 328–340.
- Allen, A., & Jones, A. (2018) Callous-unemotional traits and Autism. <https://www.hoddereducation.co.uk/psychologyreview>
- Allport, G. W. (1937). *Personality: a psychological interpretation*. Holt.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Alonso, C., & Romero, E. (2017). Aggressors and victims in bullying and cyberbullying: A study of personality profiles using the five-factor model. *The Spanish Journal of Psychology*, 20. e76. Doi:10.1017/sjp.2017.73
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Washington DC: APA
- Andershed, H., Colins, O. F., Salekin, R. T., Lordos, A., Kyranides, M. N., & Fanti, K. A. (2018). Callous-Unemotional Traits Only Versus the Multidimensional Psychopathy Construct as Predictors of Various Antisocial Outcomes During Early Adolescence. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 40(1), 16–25. doi:10.1007/s10862-018-9659-5
- Andershed, H., Kerr, M., Stattin, H., & Levander, S. (2002). Psychopathic traits in non-referred youths: Initial test of a new assessment tool. In E. Blaauw, J.M. Philippa, K. C. M. P. Ferenschild, & B. van Lodensteijn (Eds.), *Psychopaths: Current international perspectives* (pp. 131–158). The Hague: Elsevier.
- Blatný, M., Millová, K., Jelínek, M., Osecká, T. (2015). Personality Predictors of Successful Development: Toddler Temperament and Adolescent Personality Traits Predict Well-Being and Career Stability in Middle Adulthood. *PLoS ONE* 10(4): e0126032. doi:10.1371/journal.pone.0126032
- Blonigen, D. M., Hicks, B. M., Krueger, R. F., Patrick, C. J., & Iacono, W. G. (2005). Psychopathic personality traits: heritability and genetic overlap with internalizing

- and externalizing psychopathology. *Psychological Medicine*, 35(5), 637–648. doi:10.1017/s0033291704004180
- Bucher, M. A., Suzuki, T., Samuel, D. B. (2019). A meta-analytic review of personality traits and their associations with mental health treatment outcomes. *Clinical Psychology Review*, 70:51-63. DOI: 10.1016/j.cpr.2019.04.002.
- Buss, A. H., & Plomin, R. (1984). *Temperament: Early developing personality traits*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Caspi, A., Roberts, B. W., & Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*, 56, 453–485.
- Caspi, A., & Shiner, R. L. (2006). Personality development. In W. Damon & R. M. Lerner (Ser. Eds.), N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology*, vol. 3: Social, emotional, and personality development (6th ed., pp. 300–365). New York: Wiley.
- Caspi, A., & Shiner, R. L. (2008). Temperament and personality. In M. Rutter, D. Bishop, D. Pine, S. Scott, J. Stevenson, E. Taylor, & A. Thapar (Eds.), *Rutter's Child and Adolescent Psychiatry* (pp. 182–198). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444300895.ch14>
- Center, D. (2006). The Three Factor Theory of Personality. In F. English, Ed. *Encyclopedia of Educational Leadership and Administration*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2003). Personality predicts academic performance: Evidence from two longitudinal university samples. *Journal of Research in Personality*, 37(4), 319–338. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00578-0](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00578-0)
- Colins, O. F., Andershed, H., Frogner, L., Lopez-Romero, L., Veen, V., & Andershed, A.-K. (2014). A new measure to assess psychopathic personality in children: The Child Problematic Traits Inventory. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 36, 4-21. doi:10.1007/s10862-013-9385-y
- Colins, O. F., Roetman, P. J., Lopez-Romero, L., & Andershed, H. (2019). Assessing Psychopathic Traits Among Children: The First Validation Study of the Child Problematic Traits Inventory in a Clinical Sample. *Assessment*, 1–16 DOI: 10.1177/1073191119832654

- Colins, O. F., Fanti, K., Larsson, H., & Andershed, H. (2016). Psychopathic traits in early childhood: Further validation of the Child Problematic Traits Inventory. *Assessment, 24*, 602- 614. doi:10.1177/1073191115624544
- Corulla, W. J. (1990). A revised version of the psychoticism scale for children. *Personality and Individual Differences, 11*, 65-76.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1985). *The NEO personality inventory manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO personality inventory (NEO PI-R) and NEO five factor inventory. Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- De Pauw, S., & Mervielde, I. (2010). Temperament, personality and developmental psychopathology: A review based on the conceptual dimensions underlying childhood traits. *Child Psychiatry and Human Development, 41*, 313–329. <http://dx.doi.org/10.1007/s10578-009-0171-8>
- De Pauw, S., & Mervielde, I. (2011). The Role of Temperament and Personality in Problem Behaviors of Children with ADHD. *Journal of Abnormal Child Psychology, 39*, 277-91. 10.1007/s10802-010-9459-1
- Delić, M., Kajdiž, K. and Pregelj, P. (2017). Association of the Five-Factor Model personality traits and opioid addiction treatment outcome. *Psychiatria Danubina, 29*(3), 289-291.
- Denissen, J. J. A., (2014). A Roadmap for Further Progress in Research on Personality Development. *European Journal of Personality, 28*, 213–215 DOI: 10.1002/per.1967
- Derryberry, D. and Rothbart, M.K. (1997). Reactive and Effortful Processes in the Organization of Temperament. *Development and Psychopathology, 9*, 633-652. <http://dx.doi.org/10.1017/S0954579497001375>
- DeYoung, C. G., Carey, B. E., Krueger, R. F., & Ross, S. R. (2016). Ten aspects of the Big Five in the Personality Inventory for DSM–5. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 7*(2), 113–123. <https://doi.org/10.1037/per0000170>
- Dotterer, H. L., Waller, R., Cope, L. M., Hicks, B. M., Nigg, J. T., Zucker, R. A., & Hyde, L. W. (2017). Concurrent and developmental correlates of psychopathic traits using

- a triarchic psychopathy model approach. *Journal of Abnormal Psychology*, 126(7), 859–876. doi:10.1037/abn0000302
- Draycott, S. G., & Kline, P. (1995). The Big Three or the Big Five—the EPQ-R vs the NEO-PI: a research note, replication and elaboration. *Personality and Individual Differences*, 18 (6), 801-804 [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(95\)00010-4](https://doi.org/10.1016/0191-8869(95)00010-4)
- Ehrler, D. J., Evans, J. G., & McGhee, R. L. (1999). Extending the Big-Five theory into childhood: A preliminary investigation into the relationship between Big-Five personality traits and behavior problems in children. *Psychology in the Schools*, 36(6), 451–458. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6807\(199911\)36:6<451::AID-PITS1>3.0.CO;2-E](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6807(199911)36:6<451::AID-PITS1>3.0.CO;2-E)
- Erskine, H. E., Norman, R. E., Ferrari, A. J., Chan, G. C. K., Copeland, W. E., Whiteford, H. A., & Scott, J. G. (2016). Long-term outcomes of attention-deficit/hyperactivity disorder and conduct disorder: A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 55(10), 841–850. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2016.06.016>
- Etzel, J. M., & Nagy, G. (2016). Students’ Perceptions of Person–Environment Fit: Do Fit Perceptions Predict Academic Success Beyond Personality Traits? *Journal of Career Assessment*, 24(2), 270–288. <https://doi.org/10.1177/1069072715580325>
- Eysenck, H. J. (1947). *Dimensions of personality*. London Routledge & Kegan Paul
- Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp 244–276). The Guilford Press.
- Eysenck H. J., & Eysenck, S. B. G. (1975). *The Eysenck Personality Questionnaire*. London: Hodder & Stoughton.
- Eysenck, S. B. G., Eysenck, H. J., & Barrett, P. (1985). A revised version of the psychoticism scale, *Personality and Individual Differences*, 6, 21-29.
- Eysenck, S. B. G., von Knorring, A.L., & von Knorring L. (1988), A cross-cultural study of personality: Swedish and English children, *Scandinavian Journal of Psychology*, 29, 152-161.
- Fontaine, N. M. G., McCrory, E. J. P., Boivin, M., Moffitt, T. E., & Viding, E. (2011). Predictors and outcomes of joint trajectories of callous–unemotional traits and conduct problems in childhood. *Journal of Abnormal Psychology*, 120(3), 730–742. <https://doi.org/10.1037/a0022620>

- Francis, L. J. (1996). The development of an abbreviated form of the Revised Eysenck Personality Questionnaire (JEPQR-A) among 13-15 year olds, *Personality and Individual Differences*, 21, 835-844.
- Francis, L., & Thomas, E. (2008). Welsh language adaptation of the short-form Junior Eysenck Personality Questionnaire Revised (JEPQR-S). *Psychologist in Wales*, 21, 25-32.
- Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C., Kahn, R. E. (2014). Can callous-unemotional traits enhance the understanding, diagnosis, and treatment of serious conduct problems in children and adolescents? A comprehensive review. *Psychological Bulletin*, 140(1), 1–57.
- Frogner, L., Andershed, A.-K., & Andershed, H. (2018). Psychopathic personality works better than CU traits for predicting fearlessness and ADHD symptoms among children with conduct problems. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 40(1), 26–39. <https://doi.org/10.1007/s10862-018-9651-0>
- Frogner, L., Gibson, C. L., Andershed, A.-K., & Andershed, H. (2016). Childhood psychopathic personality and callous–unemotional traits in the prediction of conduct problems. *American Journal of Orthopsychiatry*, 88(2), 211–225. <https://doi.org/10.1037/ort0000205>
- Georgiades, S., Szatmari, P., Zwaigenbaum, L., Bryson, S., Brian, J., Roberts, W., Smith, I., Vaillancourt, T., Roncadin, C., Garon, N. (2013). A Prospective Study of Autistic-Like Traits in Unaffected Siblings of Probands with Autism Spectrum Disorder. *JAMA Psychiatry*, 70(1), 42–48. doi:10.1001/2013.jamapsychiatry.1
- Georgiou, G., Demetriou, C. A. & Fanti, K. A. (2019). Distinct Empathy Profiles in Callous Unemotional and Autistic Traits: Investigating Unique and Interactive Associations with Affective and Cognitive Empathy. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 47(11), 1863-1873. <https://doi.org/10.1007/s10802-019-00562-1>
- Gerbino, M., Zuffianò, A., Eisenberg, N., Castellani, V., Luengo Kanacri, B.P., Pastorelli, C. and Caprara, G.V. (2018). Adolescents' Prosocial Behavior Predicts Good Grades Beyond Intelligence and Personality Traits. *Journal of Personality*, 86(2), 247-260. doi:10.1111/jopy.12309

- Hagekull, B., & Bohlin, G. (2003). Early temperament and attachment as predictors of the Five Factor Model of personality. *Attachment & Human Development*, 5(1), 2-18, DOI: 10.1080/1461673031000078643
- He, J. A., Antshel, K. M., Biederman, J., & Faraone, S. V. (2019). Do Personality Traits Predict Functional Impairment and Quality of Life in Adult ADHD? A Controlled Study. *Journal of Attention Disorders*, 23(1), 12–21. <https://doi.org/10.1177/1087054715613440>
- Israel, A., Lüdtke, O., & Wagner, J. (2019). The longitudinal association between personality and achievement in adolescence: Differential effects across all Big Five traits and four achievement indicators. *Learning and Individual Differences*, 72, 80-91. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2019.03.001>
- Jensen, M. (2015). Personality Traits, Learning and Academic Achievements. *Journal of Education and Learning*, 4 (4). doi:10.5539/jel.v4n4p91
- Johnstone, L., & Cooke, D. J. (2004). Psychopathic-like traits in childhood: conceptual and measurement concerns. *Behavioral Sciences & the Law*, 22 (1), 103-125. doi:10.1002/bsl.577
- Kandler, C., Zimmermann, J., & McAdams, D. P. (2014). Core and Surface Characteristics for the Description and Theory of Personality Differences and Development. *European Journal of Personality*, 28(3), 231-243. <https://doi.org/10.1002/per.1952>
- Kerekes, N., Brändström, S., Lundström, S., Rastam, M., Nilsson, T., & Anckarsäter, H. (2013). ADHD, autism spectrum disorder, temperament, and character: Phenotypical associations and etiology in a Swedish childhood twin study. *Comprehensive psychiatry*. 54(8), 1140-1147. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2013.05.009>
- Klapwijk, E. T., Aghajani, M., Colins, O. F., Marijnissen, G. M., Popma, A., van, Lang, N. D. J., van der Wee, N. J. A. and Vermeiren, R. R. J. M. (2016). Different brain responses during empathy in autism spectrum disorders versus conduct disorder and callous-unemotional traits. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57, 737-747. doi:10.1111/jcpp.12498
- Klingzell, I., Fanti, K. A., Colins, O. F., Frogner, L., Andershed, A.-K., & Andershed, H. (2016). Early childhood trajectories of conduct problems and callous-unemotional

- traits: The role of fearlessness and psychopathic personality dimensions. *Child Psychiatry and Human Development*, 47, 236–247. <https://doi.org/10.1007/s10578-015-0560-0>
- Krueger, R. F., & Markon, K. E. (2014). The Role of the DSM-5 Personality Trait Model in Moving Toward a Quantitative and Empirically Based Approach to Classifying Personality and Psychopathology. *Annual Review of Clinical Psychology*, 10(1), 477-501.
- Krueger, R. F., & Johnson, W. (2008). Behavioral genetics and personality. In O. P. John, R. W. Robins, & L.A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 287-310). New York: Guilford.
- Laidra, K., Pullmann, H., & Allik, J. (2007). Personality and intelligence as predictors of academic achievement: A cross-sectional study from elementary to secondary school. *Personality and Individual Differences*, 42, 441-451. [10.1016/j.paid.2006.08.001](https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.08.001).
- Liu, X., & Hu, Z. (2019) Agreeableness Trait as one Predictor to Learning Outcome for Children Aged from 2-11 years old. 1st International Symposium on Education, Culture and Social Sciences (ECSS 2019), *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 311
- Loginova, S. V., & Slobodskaya, H. R. (2016). The mediating role of parenting in the relation between personality and externalizing problems in Russian children. *Personality and Individual Differences*, 106, 275-280 <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.055>
- Lodi-Smith, J., Rodgers, J. D., Cunningham, S. A., Lopata, C., & Thomeer, M. L. (2018). Meta-analysis of Big Five personality traits in autism spectrum disorder. *Autism*, 23(3), 556–565. <https://doi.org/10.1177/1362361318766571>
- Malykh, S. (2017). The role of Personality Traits and Intelligence in Academic Achievement of Russian High School Students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 237, 1304-1309 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.214>
- Mann, F. D., Briley, D. A., Tucker-Drob, E. M., & Harden, K. P. (2015). A behavioral genetic analysis of callous-unemotional traits and Big Five personality in adolescence. *Journal of Abnormal Psychology*, 124(4), 982–993. <https://doi.org/10.1037/abn0000099>

- Martel, M. M. (2016). Dispositional Trait Types of ADHD in Young Children. *Journal of Attention Disorders*, 20(1), 43–52. <https://doi.org/10.1177/1087054712466915>
- Martel, M. M., & Nigg, J. T. (2006). Child ADHD and personality/temperament traits of reactive and effortful control, resiliency, and emotionality. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(11), 1175–1183. doi:10.1111/j.1469-7610.2006.01629.x
- Martel, M. M., Nigg, J. T., & von Eye, A. (2009). How do trait dimensions map onto ADHD symptom domains?. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(3), 337–348. doi:10.1007/s10802-008-9255-3
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81–90. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.81>
- McCrae, R. R., & Costa, T.P. (2003). *Personality in Adulthood: A Five-factor Theory Perspective*. Guilford Press.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr., (2010). *NEO Inventories: Professional manual*. Lutz, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of Personality*, 60(2), 175–215. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x>
- Mervielde, I., & De Clercq, B., De Fruyt, F. & Van Leeuwen, K. (2005). Temperament, Personality, and Developmental Psychopathology as Childhood Antecedents of Personality Disorders. *Journal of Personality Disorders*, 19, 171-201. [10.1521/pedi.19.2.171.62627](https://doi.org/10.1521/pedi.19.2.171.62627)
- Miller, C. J., Miller, S. R., Newcorn, J. H., & Halperin, J. M. (2008). Personality Characteristics Associated with Persistent ADHD in Late Adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36(2), 165–173. <https://doi.org/10.1007/s10802-007-9167-7>
- Morizot, J. (2015). The contribution of temperament and personality traits to criminal and antisocial behavior development and desistance. In J. Morizot & L. Kazemian (Eds.), *The development of criminal and antisocial behavior: Theory, research and practical applications* (pp 137–165). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-08720-7_10

- Muñoz, L. C., Qualter, P. & Padgett, G. (2011). Empathy and Bullying: Exploring the Influence of Callous-Unemotional Traits. *Child Psychiatry & Human Development*, 42(2), 183–196. <https://doi.org/10.1007/s10578-010-0206-1>
- Muris, P., Meesters, C., & Blijlevens P. (2007). Self-reported reactive and regulative temperament in early adolescence: relations to internalizing and externalizing problem behavior and "Big Three" personality factors. *Journal of Adolescence*, 30 (6), 1035–1049. DOI: 10.1016/j.adolescence.2007.03.003
- Murphy, M., Bolton, P. F., Pickles, A., Fombonne, E., Piven, J., & Rutter, M. (2000). Personality traits of the relatives of autistic probands. *Psychological Medicine*, 30(6), 1411–1424. <https://doi.org/10.1017/S0033291799002949>
- Patrick, C. J., & Drislane, L. E. (2014). Triarchic Model of Psychopathy: Origins, Operationalizations, and Observed Linkages with Personality and General Psychopathology. *Journal of Personality*. 83(6), 627-43. doi: 10.1111/jopy.12119
- Patrick, C. J., & Drislane, L. E. (2015) Triarchic model of psychopathy: Origins, operationalizations, and observed linkages with personality and general psychopathology. *Journal of Personality*. 83(6), 627–643. DOI: 10.1111/jopy.12119
- Patrick, C. J., Fowles, D. C., & Krueger, R. F. (2009). Triarchic conceptualization of psychopathy: developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. *Developmental Psychopathology*, 21(3), 913-38. doi: 10.1017/S0954579409000492.
- Pervin, L. A. & John, O. P. (2001). *Θεωρίες προσωπικότητας. Έρευνες και εφαρμογές*. (Α. Αλεξανδροπούλου & Ε. Δασκαλοπούλου, Μεταφρ.). Αθήνα. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1997).
- Roberts, B. W. (2009). Back to the future: Personality and assessment and personality development. *Journal of Research in Personality*, 43, 137–145.
- Roberts, B. W., & Jackson, J. J. (2008). Sociogenomic personality psychology. *Journal of Personality*, 76, 1523–1544.
- Roberts, B. W., Wood, D., & Caspi, A. (2008). The development of personality traits in adulthood. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 29–60). New York: Guilford.

- Rothbart, M. K., & Ahadi, S. A. (1994). Temperament and the development of personality. *Journal of Abnormal Psychology, 103*(1), 55–66. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.103.1.55>
- Sanchez-Roige, S., Gray, J. C., Mackillop, J., Chen, C.H. & Palmer, A.A. (2017). The genetics of human personality. *Genes, Brain and Behavior, 17*:e12439. <https://doi.org/10.1111/gbb.12439>
- Sato, T. (2005). The Eysenck Personality Questionnaire Brief Version: Factor Structure and Reliability. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied, 139*(6), 545-552. DOI: 10.3200/JRLP.139.6.545-552
- Schmeck, K., Schlüter-Müller, S., Foelsch, P. A, & Doering, S. (2013). The role of identity in the DSM-5 classification of personality disorders. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health, 7*(27).
- Scholte, R., & Bruyn, E. (2001). The Revised Junior Eysenck Personality Questionnaire (JEPQ-R): Dutch replications of the full-length, short, and abbreviated forms. *Personality and Individual Differences, 31*, 615-625. 10.1016/S0191-8869(00)00166-5.
- Schriber, R. A., Robins, R. W., & Solomon, M. (2014). Personality and self-insight in individuals with autism spectrum disorder. *Journal of Personality and Social Psychology, 106*(1), 112–130. doi:10.1037/a0034950
- Shiner, R., Masten, A., & Tellegen, A. (2002). A developmental perspective on personality in emerging adulthood: Childhood antecedents and concurrent adaptation. *Journal of Personality and Social Psychology, 83*, 1165-77. 10.1037/0022-3514.83.5.1165.
- Sleep, C. E., Hyatt, C. S., Lamkin, J., Maples-Keller, J. L., & Miller, J. D. (2017). Examining the Relations Among the DSM–5 Alternative Model of Personality, the Five-Factor Model, and Externalizing and Internalizing Behavior. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment. Advance online publication.* <http://dx.doi.org/10.1037/per0000240>
- Soderstrom, H., Rastam, M., & Gillberg, C. (2002). Temperament and Character in Adults with Asperger Syndrome. *Autism, 6*(3), 287–297. <https://doi.org/10.1177/1362361302006003006>

- Solomon, M., Miller, M., Taylor, S. L., Hinshaw, S. P., & Carter, C. S. (2012). Autism Symptoms and Internalizing Psychopathology in Girls and Boys with Autism Spectrum Disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(48). <https://doi.org/10.1007/s10803-011-1215-z>
- Somma, A., Borroni, S., Drislane, L. E., & Fossati, A. (2016). Assessing the triarchic model of psychopathy in adolescence: Reliability and validity of the Triarchic Psychopathy Measure (TriPM) in three samples of Italian community-dwelling adolescents. *Psychological Assessment*, 28(4), 36–48. <https://doi.org/10.1037/pas0000184>
- Sorić, I., Penezić, Z., & Burić, I. (2017). The Big Five personality traits, goal orientations, and academic achievement. *Learning and Individual Differences*, 54, 126–134. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2017.01.024>
- Soto, C. J. & Tackett, J. L. (2015). Personality Traits in Childhood and Adolescence: Structure, Development, and Outcomes. *Current Directions in Psychological Science*, 24(5), 358–362. DOI: 10.1177/0963721415589345
- Svensson, O., Sörman, K., Durbeej, N., Lichtenstein, P., Anckarsäter, H., Kerekes, N., & Nilsson, T. (2018). Associations between Conduct Disorder, Neurodevelopmental Problems and Psychopathic Personality Traits in a Swedish Twin Youth Population. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 40(4), 586–592. doi:10.1007/s10862-018-9689-z
- Thomas, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Bruner/Mazel.
- van Baardewijk, Y., Stegge, H., Andershed, H., Thomaes, S., Scholte, E., Vermeiren, R. (2008). Measuring psychopathic traits in children through self-report. The development of the Youth Psychopathic Traits Inventory-Child Version. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31 (3), 199-209.
- Venables, N. C., Hall, J. R. & Patrick, C. J. (2014). Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: a triarchic model perspective. *Psychological Medicine*, 44, 1005–1013. doi:10.1017/S003329171300161X
- Widiger, T. A. (2018). Bruno Klopfer Award Address: Five-Factor Model Personality Disorder Scales, *Journal of Personality Assessment*, DOI:10.1080/00223891.2018.1477051

- Wilmshurst, L. (2009). *Εξελικτική Ψυχοπαθολογία. Μια αναπτυξιακή προσέγγιση.* (Η. Γ. Μπεζεβέγκης, επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2009)
- Χατζηγεωργίου, Σ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2014). Ο ρόλος των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας (νευρωτισμού, εσωστρέφειας) στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. *4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, Τόμ. 2014, Αρ. 2 <http://dx.doi.org/10.12681/edusc.403>
- Zupančič, M., Kavčič, T., Slobodskaya, H. R., & Akhmetova, O. A. (2016). Broad and Narrow Personality Traits Predicting Academic Achievement Over Compulsory Schooling: A Cross-Sectional Study in Two Countries. *The Journal of Early Adolescence*, 36(6), 783–806. <https://doi.org/10.1177/0272431615588954>
- Zych, I., Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2019). Empathy and Callous–Unemotional Traits in Different Bullying Roles: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 20(1), 3–21. <https://doi.org/10.1177/1524838016683456>